

Tyrannmord och motståndsrätt 1792–1809

En studie kring J. J. Anckarström

Den 16 mars 1792 träffades Gustaf III av ett pistolskott, som den 29 i samma månad ändade hans liv. Politiskt misslyckades gärningen. Den sårade konungen kunde skämtsamt underhålla sig med omgivningen och senare organisera regeringsarbetet. Attentatsmännen och de bakom dem stående kretsarna hade helt visst åsyftat en vittgående politisk förändring, en statskupp. Dessa avsikter kunde ej förverkligas. Det kungliga enväldet stod – om ock med ändrad personuppsättning – fast. Det konsoliderades snarast under intryck av den reaktion attentatet framkallade.¹

Skottet innebar likväl slutet av en kungagärning, som löftesrikt inletts tjugo år tidigare. Även om attentatet politiskt var förfelat, vittnade det om en splittring i nationen, som blivit djupgående. Men vilka motiv buro upp de handlande i sorgedramat, vilka ideologier – om några – behärskade dem? Härom hava meningarna gått i sär. Det må därför vara motiverat att sätta in de nu klarlagda förhållandena i ett perspektiv, som är av stor vikt: den sedan årtusenden aktuella problematiken om motståndsrätt eller lydnessplikt mot en tyrann.

Redan dagen efter attentatet hade Stockholms skarpe och

Artikeln återger i utvidgat skick ett föredrag, hållet i Historiska föreningen i Uppsala den 15 maj 1959.

¹ Se bl. a. KJELLÉN, Kellgrens Ljusets Fiender och den samtida politiska situationen (Samlaren 1941) s. 20 f.; GRAPE, Tidsörelser inom studentvärlden i Uppsala 1792–1793 (Samlaren 1923) s. 186 f.; KJELLIN, Rikshistoriografen Anders Schönberg. Studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760–1809 (1952). Se även Anders Schönbergs omdömen om stämningarna på landsbygden i brev t. N. Ph. Gyldenstolpe 7 april 1792, Sjöholmssaml., RA.

driftige polismästare, lagmannen Henrik Liljensparre, kunnat – med triumf – meddela, att han funnit gärningsmannen, kaptenen Jakob Johan Anckarström. Detta och den följande utredningen – så långt den nu drevs! – var otvivelaktigt en för sin tid märklig polisiär prestation.² Alltifrån denna dag har Anckarström varit dramats huvudperson. Därmed har – rent faktiskt men enligt min mening ock avsiktligt – blicken skymts för det förhållandet, att kungamordet var ett led i en vida större konspiration. Framför allt har möjlighet skapats för att framställa attentatorns handlande såsom en enda, snedvriden människas personliga aggression. I verkligheten bör undersökas, om icke gärningen burits upp av en även teoretiskt motiverad samhälls-åskådning. Är detta fallet, då få vi en annan och djupare inblick i den gustavianska tidens tankevärld och i vår nuvarande RF:s förutsättningar.

För att vinna en lösning på den ställda uppgiften har man att undersöka två förhållanden. Hur såg samtiden – den samtid, vari Anckarström levde – på en konflikt av den typ, som föranledde mordgärningen? Och vilka motiv *kan* Anckarström ha haft; vilka motiv har han *faktiskt* haft?

I

Överblicka vi först den historiska forskningens hittillsvarande ståndpunkt ifråga om Anckarström, skola vi finna en bild, som är övervägande negativ, men ock egendomligt osammanhängande. Alltsedan den gustavianska historieskrivningen har kungamördaren skildrats i de mörkaste färger. Så framställde *E. M. Arndt* Anckarström som »ernst, verschlossen und heftig», som »dieser wilde und rauhe Karakter».¹ I *Palmblad-Wieselgrens*

² Om polisutredningen och Liljensparre, som ledde den, se STAF, Polisväsendet i Stockholm 1776–1850 (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning 10, 1950).

¹ ARNDT, Schwedische Geschichten unter Gustav dem Dritten, vorzüglich aber unter Gustav dem Vierten Adolf (1839) s. 136. Jfr POSSELT, Konung Gustaf III:s historia 2 (1819) s. 326.

Biographiskt Lexicon² betecknas han (1835) som rå och obildad. *Schinkel-Bergman*³ tecknar en liknande bild: Anckarström var, framhålls det, hämndlysten. Han var visserligen ock en idealist, men en förvänd och förkommen sådan: »Han var tillika en politisk svärmare, af första ordningen, hvars hela existens hvilade på ett slags idealisk grund, en idealism likväl af samma halt som den, hvilken man tillagt de onda andarne.» Hos *Nisbet Bain*, Gustavus III and his contemporaries (1894)⁴ har omdömet om Anckarström ytterligare försetts med dystra drag: »This miserable man (had) the temperament of the true political fanatic – a feeble judgment, a confused moral sense absolutely at the mercy of a morbidly brooding fancy, and an inordinately violent temper. A:s fixed idea was that Gustavus had forfeited the allegiance of his subjects by the coup d'état of 1789, and that it was a sacred duty to get rid of such a perjured tyrant by any means whatsoever.» »The half-crazy zealot» blev »a regicide». Anckarström var, upplyses det, »a brute by nature», som gladdes över avrättningar och över att på det förfärligaste tortera djur.

En dansk forskare, *Anker*, som skildrat mordet på Gustaf III med ledning av danska sändebudsrapporter från Stockholm⁵ har – utan att i detta hänseende påverkas av rapporternas innehåll (se nedan) – upptagit de nedsättande omdömena om Anckarström. På grund av Gottlandsprocessen fattade han – »der var en raa og skummel Person» – »ett uudslukkeligt Had til Kongen». Jfr. s. 150.

Stavenow lämnade vid sin skildring av den gustavianska epoken samma karaktäristik av kungamördaren, om ock med något

² Se nedan s. 152.

³ Minnen av Sveriges nyare historia, samlade af B. VON SCHINKEL, förf. o. utg. af C. W. Bergman, 2 (1852) s. 209.

⁴ 2, s. 156.

⁵ ANKER, Mordet paa Gustaf den Tredie. Uddrag af den danske Envoyés Indberetninger fra Stockholm til Kjøbenhavn. Museum, Tidsskrift for Historie og Geografi (1895).

större nyansering:⁶ »Anckarström, som efter sitt afsked från officersbanan utan framgång försökt sig såsom jordbrukare, och nu var bosatt i Stockholm, var en obildad och hård natur med starka passioner och en dyster, fanatisk karaktär. Vid riksdagen 1789 hade han gjort sig bemärkt för sitt hat till konungen, och detta stegrades ytterligare, då han invecklades i en process för lasteligt tal mot konungen och en tid hölls arresterad (nedan s. 150). Förbittringen öfver denna förföljelse synes i hans härsklystna sinne hafva väckt beslutet att röja konungen ur vägen. Men Anckarström leddes icke blott af hat och hämndlusta. Han var på samma gång en principnatur, som gripen av rousseauanska frihetstankar menade sig vara ett redskap för en högre rättvisa och kände sig lika öfvertygad om rättmätigheten af sitt uppsåt som någonsin en antikens tyrannmördare.» I senare arbeten har Stavenow något jämkat sin skildring av Anckarström.⁷ Anckarström som nödgats lämna militärtjänsten i följd av gräl och insubordination, var snål och rå, utan intressen för studier eller läsning; hans bildning har att döma av hans självbekännelse och uppträdande i övrigt varit ganska begränsad. Vissa medgivanden till förmån för ideella motiv gör Stavenow nu, men de komma i andra hand. Stavenows framställning är sålunda en typisk sammanjämningsprodukt. De olika källorna anföras även där de strida mot varandra, utan något försök att efter analys av de olika källornas natur teckna en bild av händelseförloppet.

Motsvarande gäller helt visst även den framställning, som utövat det största inflytandet på den allmänna opinionen, nämligen *Sofi Elkans* år 1910 utgivna roman »Anckarström». Otvivelaktigt bygger denna på en icke utan energi genomförd materialsamling. Men de olika källornas uppgifter ha fått giva stoff till en romantiserad skildring. De i propagandan starkt betonade karaktärsdragen hårdhet, grymhet och hämndlystnad utnyttjas även här, närmast efter Gjörwells brev (nedan s. 140).

⁶ Sveriges historia utg. av E. Hildebrand 8 (1905) s. 175.

⁷ Särskilt i artikeln om A. i Svenskt biografiskt lexikon 1, s. 611.

Men även författare, som gentemot den mördade konungen intagit en starkt kritisk hållning, ha i Anckarström endast sett en patologisk figur, en mörkrets ande. Så bedömer honom *Olle Holmberg* i sin Leopoldbiografi (1954),⁸ kanske icke utan en tanke, att en usel regent förtjänat en usel mördare, »en processmakare, en misslyckad». Först *Fredrik Lagerroth* har i studien *Konung och adel* (1917) närmare observerat Anckarströms be-kännelse med dess idealistiskt betonade, teoretiskt underbyggda försvar för attentatet (nedan s. 152). *Lolo Krusius Ahrenberg*, som i sin forskning om Tyrannmördaren C. F. Ehrensvärd sökt leva sig in i dåtidens idévärld, vill betona Anckarströms moralliska resning och ideella motiv.⁹ Nyligen har *Gordon Stiernstedt* – med utgångspunkt i studier rörande det av en av bröderna Anckarström i ett senare skede – kanske såsom försoningsoffer – donerade Löwenströmska lasarettet – ifrågasatt riktigheten av den äldre bilden av Jakob Johan.¹⁰

Så ter sig historieskrivningens utveckling till i dag ifråga om den man, som kom att spela en central roll i ett av våra ödens mest dramatiska stunder. Vilken bild är riktig?

Innan vi ånyo taga upp frågan, vad källorna säga oss om Anckarström, är det nödvändigt att analysera de åskådningar om motstånds rätten mot en lagstridigt handlande monark, ja, ytterst om tyrannmordet, vilka man vid denna tid hyst. Kunna de belysa de handlandes motiv, kunna de ha bidragit till att övervinna de betänkligheter, som ett konungamord alltid måste framkalla?

⁸ Se OLLE HOLMBERG, Leopold och Gustaf III (1954) s. 295 f.

⁹ S. 22 f. Jfr även ANDERS LARSONS nedan nämnda arbete om Sammansvärjningen mot Gustaf III (1959) och Sten Carlsson: CARLSSON-ROSÉN, Svensk historia 2 (1961) s. 248 f. HENNINGS har däremot i sin år 1957 publicerade studie Gustaf III tecknat en med Stavenows nära överensstämmande bild av Anckarström, »före detta kapten», »hård, obändig och fanatisk . . . processlysten . . . med en mycket måttlig boklig bildning». Motsvarande teckning möter i den populärvetenskapliga litteraturen. Se t. ex. KUYLENSTIERNA, Gustaf III (1921) s. 231; FORSSTRAND, Konung och adel (1914), s. 138 ff., har däremot en nyanserad bild av Anckarström.

¹⁰ STIERNSTEDT, Löwenströmska lasarettet (1960) s. 38 ff.

II

Frågan om medborgarens handlingsplikt i det fall, att statsmakten missbrukas, är av hög ålder.¹ I västerlandet har den ställts alltifrån den dag, då Harmodios och Aristogeiton bragte Athens tyrann om livet.² Den 20 juni 1944, dagen för det allvarligaste attentatet mot Hitler, var konflikten åter aktuell.³

Motstånd mot statsmakten – ytterst tyrannmord – kan som faktiskt politiskt handlande bedömas efter sina förutsättningar och sin framgång. Men motståndsrätten kan ock uppfattas som ett i rätten grundat, och reglerat medel till individens skydd och samhällets säkerhet. I så fall aktualiseras olika problem: Vid vilka förutsättningar kan motståndsrätt föreligga? Vem äger utöva den? Vilka medel må ifrågakomma? Uppfattas samhället som grundat å avtal, är det tydligt, att furstens avtalsbrott bör utlösa motstånd, vare sig rätten att utöva detta uppfattas som ett ständernas eller annat samhällsorgans privilegium, eller motståndsrätten står allom och envar till buds.

Nu ha under statslivets utveckling åsikterna på denna punkt skiftat, liksom frågan om individens lydnessplikt och rätt att därmed fria sig bedömts olika.

¹ Doktrinen om motståndsrätt har monografiskt behandlats av WOLZENDORFF, *Staatsrecht und Naturrecht in der Lehre vom Widerstandsrecht des Volkes gegen rechtswidrige Ausübung der Staatsgewalt, Untersuchungen zur Deutschen Staats- und Rechtsgeschichte* herausgegeben von Dr. Otto v. Gierke, h. 126 (1916); FEHR, *Das Widerstandsrecht. Mitteil. d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung* 38 (1918); SCHMIDT, H. G., *Die Lehre vom Tyrannenmord, ein Kapitel aus der Rechtsphilosophie* (1901); HEYLAND, *Das Widerstandsrecht des Volkes gegen verfassungswidrige Ausübung der Staatsgewalt im neuen deutschen Verfassungsrecht* (1950); KIENAST, *Untertaneneid und Treuvorbehalt in England und Frankreich* (1952); ROTH, *Zur Ideengeschichte und zum Begriff des Widerstandes gegen staatliche Unterdrückung* (*Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 1955, s. 630 ff.). Med anknytning särskilt till romersk rätt ha å andra sidan vittgående straffrättsliga skyddsregler för furstarna införts, se E. HJÄRNE, *Fornsvenska lagstadganden* (1951), s. 81 f.

² HIRSCH, *Die athenischen Tyrannen – Mörder in Sage und Volkslegende*, (Klio 20 1926 s. 129 ff.).

³ Se även WEINKAUFF, *Über das Widerstandsrecht* (*Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe, Schriftenreihe* h. 20). Jfr nedan s. 127.

Den äldre kristendomen lärde *lydnadsplikt*. Motstånd mot överheten var här en främmande tanke, ty överheten var av Gud allena. Den kristna kyrkans historia rymmer dock, som känt, även perioder, då en annan ställning för den världsliga överheten förfäktats,⁴ särskilt i förhållande till påvedömet. Även kyrkan kunde gentemot motspänstiga furstar åberopa tyrannläror av antikt ursprung. Tyrannmordet kan anses godtaget i Gratiani dekretaler. Återupptäckten av Aristoteles skrifter gav förnyade impulser åt dylika tankar, varom Thomas ab Aquinos skrifter vittna.

Statsrättslig anknytning vann *tyrannmordet* redan i antiken, så i Athen.⁵ I än högre grad blev detta möjligt genom lärorna om samhälls- och härskarfördrag.⁶ Undersåtarna såsom den ena fördragsparten ägde ett obestriddigt behov av sanktionsmedel mot den furste, som ensidigt bröt fördraget. Så snart statslivet lämnat den ohämmade despotismens stadium, aktualiseras detta rättsproblem.⁷ Folket ägde rätt ställa den fördragsbrytande fursten till ansvar – ytterst genom det politiska mordet, som moraliskt och rättsligt måste bedömas från en dylik utgångspunkt. Hos medeltida konstitutionalistiska lärofäder utvecklades dylika tankar; de möta hos Marsilius av Padua, Nikolaus från Cues och Philippe de Comines. I den senmedeltida statsrätten togo de även uttryck i positiva rättsregler, där motstånds- eller upprorsrätt anknötos till ständerna eller andra organ. Motståndsrätten monopoliserades men legaliserades ock.⁸

Med renässansens politiska spekulation försköts läget ånyo.

⁴ Se närmare KERN, Gottesgnadentum und Widerstandsrecht. Mittelalterliche Studien (1914).

⁵ FRIEDEL, Der Tyrannenmord in Gesetzgebung und Volksmeinung der Griechen (Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft, 1937). Jfr KOLBE, Das Ehrendekret für die Retter der Demokratie, (Klio 17 1921 s. 242 ff.).

⁶ v. BEZOLD, Die Lehre von der Volkssouveränität während des Mittelalters. Aus Mittelalter und Renaissance (1918).

⁷ Jfr FURUMARK, Hellener och barbarer (1962) s. 54 ff.

⁸ Motståndsrättens positivrättsliga anknytning betonas särskilt av KERN, a. a., WOLZENDORFF, a. a.

Tyrannmordet bedömdes efter dess resultat. Det betraktades som ett praktiskt-politiskt instrument, så av Machiavelli. Det blev 1500-talets förhärjande religionsstrider och den monarkomakiska oppositionen förunnat, att återigen föra frågan in på den statsrättsteoretiska spekulationens mark. Religionsstriderna skärpte den tidigare maktpolitiska problematiken till en strid, där själens räddning kunde bli insatsen. Medan för såväl Luther och Melancthon som de katolska teoretikerna furstemaktens helgd och lydnapplikten stod i centrum, förskötos åsikterna å ömse håll, sedan erfarenheten visat, att just furstemakten kunde nyttjas till den egna religionens förtryck. I Hotmans *Franco-Gallia*, Junius Brutus' *Vindiciae contra tyrannos*, i de holländska frihetsproklamationerna samt i Knox' förkunnelse blev läran om en allmän motståndsrätt teoretiskt utformad som aldrig tidigare. För katolikernas del skedde en motsvarande utveckling, som markerades av Parisfakultetens resolution efter mordet på Henri de Guise, mordet på Wilhelm av Oranien och Ravailacs attentat 1610 å Henrik den IV.⁹

Denna dramatiska utveckling ägde i den allmänna statsrätten sin motsvarighet. I anslutning till äldre medeltida urkunder – med villkorade hyllnings- och trohetsförklaringar eller direkta förbehåll om motståndsrätt – bevarades motståndsrätten på många håll alltjämt positivrättsligt, alltifrån Ungerns gyllene bulla till den polska »*articulus de non praestanda obœdientia*» (1607).^{9a} Och denna ständerstatens motståndsrätt levde ännu länge kvar i doktrinen. Grotius förfäktade den.

Den för den fortsatta europeiska spekulationen viktigaste händelseutvecklingen hade dock ägt rum i England, där det högkyrkliga Stuartska konungadömet dukade under i striden mot lågkyrkliga och politiskt radikala strömningar.¹⁰ Krisen mynnade

⁹ Jfr BÖHME, *Der Tyrannenmord nach der Lehre der katholischen Kirche* (1905).

^{9a} Jfr H. ALMQUIST, *Polskt författningsliv under Sigismund III*, HT 1912, s. 166.

¹⁰ GROSS, *Der Streit um das Widerstandsrecht. Ein Beitrag zur Geschichte*

här formellt icke ut i ett tyrannmord, utan i dödsdomen över Karl I. Milton uppträdde redan år 1649 till försvar för parlamentets rätt att döma konungen. I *The tenure of Kings and magistrates* hävdade han ständernas motstånds rätt i juridiskt klara former – liksom i *Defensio pro populo Anglicano*. Men efter Karl II:s restauration utövade de nya makthavarna en blodig hämnd mot »kungamördarne», allt händelser, som givit eko även i vår statsrättsliga utveckling (nedan s. 162).

Väl följdes den konungadömets kris, som vid mitten av 1600-talet spred sig över Europa, av en stark konsolidering markerad främst av det Bourboniska konungadömet. I Fénélons *Thélémaque* är motstånds rätten borta; den har ersatts av ett önskemål om att konungen bör handla lagenligt.¹¹

Konsolideringen av dessa monarkier motsvarades ju i Norden av det danska och det svenska enväldskonungadömet med dess krav på ovillkorlig lydnad.¹² Här var Hobbes lärofadern.

Det kom emellertid en ny tid med nya ideal på samhällspolitikens område. Det är mot denna doktrin, som ännu behärskade det gustavianska samhället, som vårt intresse främst riktar sig. I en utsträckning och med en intensitet som kanske aldrig tillförne engagerades medborgarna i politisk debatt. Härvid trädde återigen frågan om lagligheten och motstånds rätten i förgrunden. De namn, som härvid möta, är Locke och Rousseau.

Lockes huvudtankar, sådana de framställdes i det år 1690 utgivna arbetet *Two treatises on Government*, voro följande: Samhällets främsta uppgift är att möjliggöra individens största

der *englischen Revolution* (1929). Jfr ALLEN, *English political thought*, 1603–601 (1938).

¹¹ Jfr i svensk litteratur THANNER, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död* (1953), s. 108 ff. Hos Bossuet har utvecklingen fullföljts. I England kom Hobbes med utgångspunkt i den klassiska fördragsteorin till en i princip obegränsad furstemakt; med avtalet hade folket uppgivit all rätt, en argumentation som genom tiderna upprepats. I Preussen förnekade Gundling motståndsmöjligheten inom absoluta monarkier men medgav likväl, att den möter i ständerstater.

¹² NORMANN, *Prästerskapet och det karolinska enväldet*. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede.

möjliga frihet, under skydd för »life, liberty and estate». Lagarna i samhället skola stiftas av folket, regeringen vara underkastad lagarna. Motståndsrätten hävdades såsom ett givet utflöde av samhällsfördraget. Kunde icke ständerna härvid genomföra motståndet, har envar medborgare rätt därtill!¹³

Klart naturrättslig, utan alla positivrättsliga grunder, förfäktades motståndsrätten däremot av den även i vårt land verkamme Pufendorf¹⁴ samt av Coccejii (1744–1748) och Christian von Wolff (Institutiones juris naturæ et gentium 1750).¹⁵ Överskrider fursten de rättsliga gränserna för sin makt, då handlar han såsom privatman, den där folket äger att därefter behandla; lydnadsplikten upphör. Även Wolffs lärjunge, den under 1700-talet så uppmärksammade Vattel, hyllade en motståndsrätt: »Ce haut attribut du Souverain n'empêche pas que la Nation ne puisse réprimer un Tyran insupportable, le jugeur même.»¹⁶ Vattel betonade dock mera den praktiska erfarenhetens vittnesbörd. För Vattel var likväl monarken helig och okränkbar, något som statsnyttan krävde, varför tyrannmordet var otillåtet.¹⁷

¹³ LOCKE, Two treatises on Government (1690). »The King binds himself . . . to the observation of the fundamental laws of his kingdom . . . and therefore a King, governing in a settled kingdom, leaves to be a King, and degenerates into a tyrant, as soon as he leaves off the rule according to his laws.»

¹⁴ De jure naturæ et gentium libri octo. (Lund 1672) Lib. VI, cap. VIII § 8. »Caeterum ista sanctitate, quam hactenus adstruximus, non gaudent nisi reges revera tales . . . Sed & si rex a populo constitutus regnum velit alienare, aut modum habendi immutare, apertum est ipsum non modo nihil agere; sed & eidem per vim conata sua tendenti perficere vis a civibus opponi poterit.» Att Pufendorfs skrifter voro uppmärksammade av svensk publik ännu vid mitten av 1700-talet framgår även därav, att Wilde år 1747 utgav en omfattande svensk översättning av dem, Friherre Samuel Pufendorfs twenne böcker om människors lefnads- och sammanlefnadsplikt.

¹⁵ »Et quoniam superiori nullum jus est imperandi legibus fundamentalibus adversa, nec obediendum, si legibus fundamentalibus adversa imperentur, immo imperanti resistere eumque coercere licet . . .» (§ 1079; s. 673 i 1754 års uppl.).

¹⁶ Le droit des gens ou principes de la loi naturelle (1758) I, s. 215. Livr. I, Cap. IV, § 50.

¹⁷ MÅBLY utvecklade denna lära år 1758 vidare. Såväl statsorgan som enskilda

Än längre gingo emellertid vid denna tid encyklopedisterna, de franska författare, som mest torde påverkat svensk, liksom all annan europeisk opinion (jfr nedan). Det var Locke, ej Hobbes, som dessa tidens modofilosofer följde, särskilt märkligt, som Locke försvarat den engelska revolutionen, medan encyklopedisterna levde under den absoluta franska monarkin. Encyklopedisterna¹⁸ avvisade uttryckligen Hobbes' teori därom, att medborgarna avstått makten till härskaren. Diderots artikel om »Loi naturelle» och Bouchers d'Argis' om »Droit naturel» giva här klara besked. De följde Lockes lära om ett kontraktbrotts följder, nämligen att makten återginge till folket, som därefter ägde sluta nytt avtal med vem det bäst syntes, se den av Diderot författade artikeln »Autorité». Alla författare i encyklopedien synas hävda motståndsrätten mot en olaglig monark, en tyrann, se artiklarne »Société», »Obéissance» och »Protection». Till och med i en absolut monarki gällde rätten till motstånd, enär fursten alltid vore underkastad den allmänna förnuftslagen. *Varje medel* vore tillåtet till frihetens försvar, ty detta är ett försvar av livet. Resonemanget utgår på denna punkt från de kategoriska rättigheterna till liv, frihet, egendom, medan religionsstridernas problematik, som väl känt är, icke på samma sätt tilldrog sig encyklopedisternas uppmärksamhet. I historiskt hänseende hyste encyklopedisterna därför närmast

vore berättigade till motstånd mot en usurperande furste. Rätten härtill kunde inträda såväl vid furstens kontraktsbrott som vid varje hans handlande i strid mot folkets intressen. I varje statsfördrag måste nämligen vara förutsatt, att fursten skulle sträva efter folkets bästa: »La guerre civile est parfois un grand bien.» Man finge icke ställa kraven på provokation från furstens sida alltför höga, utan upprorsrätten måste få inträda utan att extrema missgärningar företagits: Det krävdes ej »qu'on attende pour se soulever contre la tyrannie que les abus soient extremes.» Jfr *Des Droits et devoirs des citoyens*, s. 334, 350: »Dès qu'il attaque la constitution de l'Etat, le Prince rompt le Contrat qui lioit le peuple à lui; le peuple devient libre par le fait du Souverain, et ne voit plus en lui qu'un usurpateur.»

¹⁸ Jfr härom WEISS, *Geschichtsschreibung und Staatsauffassung in der französischen Enzyklopedie* (1956) s. 193 ff.; MORNET, *Les origines intellectuelles de la révolution française* (2 uppl. 1947).

sympati för de monarker, som hävdade statsintresset, men detta intresse begränsades genom känslan för lagligheten.

Även Rousseau förfäktade en motståndsrätt. Han gjorde detta dels i anslutning till de äldre åskådningarna om en motsättning mellan furste och folk och en rättslig reglering av bådars rättsfär, dels ock inom ramen för sin nya lära om en statlig enhet, grundad å en absolut folksuveränitet. Hans landsman den schweiziske juristen de Lolme uppehöll sig i sin skildring av *Constitution de l'Angleterre* (1770) utförligt vid medborgarnes motståndsrätt. Hans arbete har tidigt varit känt i vårt land, ehuru dess betydelse för statsrättsdoktrinen här icke uppmärksammas förrän av *Rexius* (1917)^{18a} och *Andgren* i avhandlingen *Konung och ständer* (1933).¹⁹ Efter att ha redogjort för de skyddsregler mot maktmissbruk, som konstitutionen utbildat, framhåller författaren, att dessa dock vore otillräckliga. Ytterst gällde, att folket ägde gripa till motstånd, »la résistance», om fursten bröte alla rättens band, respekterade »ni la personne, ni la propriété du Citoyen». De Lolme ansåg det överflödigt att närmare dryfta detta ämne, varom egentligen allmän enighet rådde. Motståndsrätten vore klart medgiven av Englands lagar: »La résistance y est regardée comme la ressource légitime & finale contre les violences du Pouvoir». Det var denna motståndsrätt, som utgjorde grunden till den stora chartan, frihetens bålverk. Maktmissbruket nedslogs med våld. »Enfin, ç'a été la résistance à un Roi, qui comptoit pour rien ses engagements, qui a mis sur le Trône la famille aujourd'hui régnante.» Motståndsrätten hade ock legaliserats genom den Bill of rights, som antagits vid Jakob

^{18a} Striden om finansmakten under Karl XIV Johan, s. 9.

¹⁹ BURLAMAQUI, som ju även i övrigt fört kalvinisternas andliga arv vidare, hylade i *Principes du droit naturel* (1751) även tyrannmordet. Ifråga om en illasinnad furste anförde sålunda Burlamaqui, att denne stode utanför rätten: man finge tillgripa alla medel för att undandra sig honom: »L'homme ne sauroit reconnaître un tel pouvoir comme un droit, au contraire il se trouve autorisé à chercher tous les moyens de se soustraire à un Maître si redoutable.» (s. 15). Jfr *dens.*, *Element du droit naturel* (1775) s. 17.

II:s avsättning. De Lolme hänvisade härutinnan även till Blackstones berömda Commentaries, första boken, kap. 1, s. 140.²⁰

I praktisk politik funno de sålunda i doktrinen alltmer utvecklade lärorna om undersåtarnes motståndsrätt snart uttryck i de engelska koloniernas i Nordamerika frigörelse från moderlandet och de härunder utfärdade förklaringarna om medborgerliga rättigheter,²¹ samt därefter i den stora franska revolutionen och dess statsrättsliga urkunder. Motståndsrätten fick – i anslutning till Locke – här ett allmänt observerat uttryck.²² Det följdes snart av den franska revolutionens statsakter.

I 1789 års franska förklaring om de mänskliga rättigheterna proklamerades motståndsrättens princip: »Le but de toute association est la conservation des droits naturels . . . de l'homme. Ces droits sont la liberté, la propriété, la sureté et la *résistance à l'oppression*.» En senare forskning har här just sett en återverkan av de nordamerikanska förklaringarna, medan man icke längre tillmäter Rousseaus inflytande den roll som förr.²³ I 1793 års franska konstitution utfördes den grundlagsfästa motståndsrätten än ytterligare: enligt art. 35 gällde, att »quand le gouvernement viole les droits du peuple, l'insurrection est pour le peuple et pour chaque partie du peuple le plus sacré et le plus indispensable des devoirs.» Motståndsrätten var sålunda här icke endast positivrättsligt förankrad. Den var upphöjd till en *motståndsplikt*, gällande icke visst statsorgan, utan envar samhällsgrupp.

²⁰ DE LOLME, a. a. (1778 års uppl.; ex. i KB har tillhört Gustaf III) s. 218 ff. Arbetet översattes 1809 i två versioner, N. HÖJER i HT 1910, s. 88. LAGERROTH och ANDRÉN ha därefter några korta notiser om de Lolme, i flera fall dock hänvisningar till mindre relevanta ställen, se ANDRÉN i StvT 1959, s. 183.

²¹ Se härom KLÖVERKORN, Die Entstehung der Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte (Historische Studien, veröff. v. E. Ebering 1911); REES, Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte von 1789. (Beitr. zur Kultur- und Universalgeschichte von Karl Lamprecht XVII, 1912.)

²² WOLZENDORFF, a. a. s. 368 ff.

²³ Se härom JELLINEK, Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zu moderner Verfassungsgeschichte (1895).

Motståndsrättens *former* voro emellertid icke närmare reglerade. Den kunde avse varje demonstration eller lydnavsvägran. Den kunde ock vara stegrad till revolution eller tyrannmord. Kring tyrannmordet kretsade tankarna, i markerad anslutning till antika ideal. Voltaires drama om Caesar och Brutus hade åt upplysningstidens människor givit en litterär gestaltning av den politiska problematik, som blivit så aktuell: redan Caesars mördare hade ju åberopat även en legal grund för sitt handlande. Det var tydligen många, som i Stockholm i mars månad 1792 ånyo läste detta stycke.

Med de senast anförda statsrättsliga urkunderna var motståndsrättens höjdpunkt passerad. Men för vårt ämne av intresse är, att denna höjdpunkt i tiden sammanföll just med de stora kriserna i Gustaf III:s senare historia, med det ryska kriget och mordplanerna. Att dessa i vart fall tidsmässigt svara mot motståndsrättens erkännande i doktrin och statsrätt, är obestriddligt.

Men härmed var den teoretiskt uppbyggda *motståndsrättens höjdpunkt* passerad. Efter den franska revolutionen längtade Europas folk efter lagbunden ordning. I denna inpassades institut, vilka skulle komma att ersätta den klassiska motståndsrätten. De möta delvis – främst i anslutning till engelsk politisk tradition – redan i 1791 års franska konstitution. De blevo senare i lysande form förfäktade av Benjamin Constant.²⁴ Allmänt söktes individens skydd i ett lagbundet samhällsskick, i tysk doktrin särskilt uttryckt såsom »der Rechtsstaat». Motståndsrätten återigen uppfattades från dylika utgångspunkter redan av Kant²⁵ – och detta är även av svensk synpunkt viktigt – som »rechtslogisch unmöglich».²⁶

²⁴ Cours de politique constitutionnelle (1818).

²⁵ KANT, Rechtslehre, 2, Abschn. 1. Allg. Anm. A.; HAENSEL, Kants Lehre vom Widerstandsrecht (1926). Jfr nedan s. 164.

²⁶ En tanke, vartill även hans motståndare CARL LUDWIG VON HALLER med viss reservation anslöt sig. Endast såsom en icke förutsebar nödrätt å de förtrycktas sida godtogs motståndsrätten av BLUNTSCHLI, Restauration der Staatswissenschaft

Inom den statsrättsliga litteraturen har enighet sålunda länge rått därom, att motståndsrättens tid var oåterkalleligen förbi.²⁷ Först efter det andra världskrigets slut har – efter under detta vunna erfarenheter – ämnet åter förts in i den rättspolitiska debatten.²⁸

III

Huvuddragen av den europeiska doktrinen om motståndsrätt och tyranmord ha ovan tecknats. Fråga bliver då, i vad mån den ägt betydelse för svensk opinion.

Problemet om förhållandet mellan svensk utveckling och främmande inflytande är av mera allmän natur än det här behandlade. Allmänt torde man kunna säga att den främmande doktrinen inflytande på vår opinion är underskattat,¹ så i *Fredrik Lagerroths* magnum opus *Frihetstidens* författning. Senare undersökningar om frihetstidens statsskick, dess genesis och olika utvecklingsstadier, ha visat ett större beroende.²

Vad fördragsteorierna och motståndsrätten beträffar, är det tydligt, att en kontinuerlig inhemsk spekulering förelegat, som dock påverkats av de dominerande utländska meningarna. Det

(1820) 1, kap. 15 – den anlitas i stunder av nationell nöd, såsom vid Eugen Schaumans attentat (1904) mot det kejsarryska förtryckets företrädare i Finland Bobrikoff (ESTLANDER, Eugen Schauman, 1925), men ock av socialt revolutionära, såsom i de många furstemorden alltifrån attentatet mot Alexander II (1881). Å andra sidan hävdade maktdyrkande filosofer, som Nietzsche, att härskarmaktens innehav innebure en legitimation, som uteslöte motståndsrätten. Tyranmordet har dock förenats med övermänniskotanken, t. ex. av Hj. Söderberg i »Doktor Glas», HOLMBERG, Lovtal över svenska romaner (1957) s. 86.

²⁷ WOLZENDORFF, a. a. s. 535. FEHR, a. a. s. 3: »die gantze Struktur und das Wesen des modernen Staates verboten das Widerstandsrecht.»

²⁸ HEYLAND, a. a.; WEINKAUFF, a. a. Jfr ovan s. 6.

¹ Alltifrån den historiska skolan har en national-romantisk tendens skymt blicken för sammanhangen. Jfr REXIUS, a. a. s. 8.

² Se t. ex. THANNER, a. a.; TORGNY HÖJER, Christopher Springer och principalsfrågan vid 1742–1743 års riksdag. Studier och handlingar rörande Stockholms historia 1 (1938); O. JÄGERSKIÖLD, Hovet och författningsfrågan (1943).

är tillräckligt att erinra om unionstidens konstitutionalism, om debatterna kring Kristian II »tyrann», om Erik XIV:s fall, om striderna mellan Sigismund och hertig Karl, rådskonstitutionalismen.³ Att undersåtarnes upprovsrätt mot en konung, som avvek från hederns väg, av riksråden betonades gentemot Karl X Gustaf, är ett av de märkligaste exemplen.

Med frihetstidens regeringsformer firade kontraktslärorna sina första stora triumfer. Ju mer forskningen inträngt i den tidiga frihetstida spekulationen, desto tydligare framstår sambandet mellan de stora europeiska tänkarna och vår inhemska debatt. Särskilt är det Locke, som utövat ett vittgående inflytande, för övrigt markerat även därav, att kanslikollegium lät översätta och år 1726 utgiva hans *Two treatises on Government*.

I 1720 års RF uttrycktes väl icke helt tydligt en motståndsrätt gentemot en usurperande regering. I § 14 ingick emellertid ett stadgande om skydd för författningen, som, ehuru av mera allmän innebörd, dock tolkas även i den riktningen att undersåtarna ägde en motståndsrätt. Lagrummet stadgade nämligen straff för stämplingar mot det nya statsskicket: »Eho han vara må, hög eller låg, andelig eller verldslig, skall hafva förbrutit sitt lif, ära och gods, som förgäten af sin edsplikt och fäderneslandets välfärd, igenom några stämplingar oss detta enväldsvälde skulle sökia att påbörda.» Subjekt för skyddet äro ju de kontrakterande, »oss», icke furstemakten. Ansvaret markerades avse envar, hög eller låg, vilket uttryckssätt väl kunde avse även monarken. Stämplingar till förmån för envælde sades stå i strid mot avlagd ed såväl som mot fäderneslandets välfärd.⁴

³ Se t. ex. LÖNNROTH, *Sverige och Kalmarunionen* (1934); CHRISTENSEN, *Kongemagt og Aristokrati* (1945); E. HJÄRNE, *Från Vasatid till frihetstid* (1929). Debatten i rådet 1658 se SRP 18 (1959) s. 150 ff. Jfr THANNER, 1680 års statsrättsförklaring (1961), s. 61. Om motståndsrätten i Linköpingsfördraget 1598 se NORDLUND, *Den svenska reformationstidens allmänna statsrättsliga idéer* (1900) s. 239, AHLNUND i *Sveriges riksdag* 1: 3, s. 66, jfr SRA 4, s. 765.

⁴ WOLZENDORFF har (a. a. s. 25) ock hänfört den svenska regeringsformen år 1720 till den långa raden av europeiska ständerstatsförfattningar med legali-

Detta stadgande kan betecknas som inledningen till den senare frihetstida och gustavianska debatten om motståndsrätten.

Nyss nämndes, att Lockes inflytande främst präglade vår tidiga frihetstida spekulation. Givetvis var kontakten med doktrinen i övrigt icke bruten – ur det här behandlade ämnets synpunkt erbjuder en glimtvis i källorna framträdande förtrogenhet med den monarkomakiska litteraturen sålunda ett ej ringa intresse, såsom när under principalatsstridens debatter Springer visar sig bekant även med Hottomanus och hans verk.⁵ Även Milton har varit känd.⁶ Snart blevo de dominerande namnen emellertid andra. I vårt land liksom överallt i Europa och Amerika blevo Montesquieus och Rousseaus statsteoretiska arbeten snart sagt var bildad mans egendom. Den Montesquieuska läran om statsmaktens ideala fördelning med dess legalitetskrav och den Rousseauanska folksuveränitetsläran med dess radikaliserings och hänvisning till den allmänna opinionen som rättsbildande makt blevo nya komponenter i debatten. Hos oss ägde ock på många håll en fortsatt radikaliserings rum. Medan i den äldre frihetstida doktrinen ännu fördragskonstruktionen dominerade – och parterna tillerkändes subjektiv rätt till överenskomna positioner – hävdades med tiden en ständernas allmakt – en »pouvoir constituant», som ej förliktes med någon monarkens givna eller avtalade rätt. Ståndpunkten möter redan under principalatsstriden – där ju fråga var om en medborgerlig motståndsrätt mot en olagligt handlande folkrepresentation – hos Browallius i hans berömda memorial från år 1756; den ägde ock företrädare i 1809 års adel.

Men även frågan om direkta sanktioner mot en usurperande monark blev aktuell, ej minst under och efter 1756 års revolutionsförsök. Dödsdomarna mot Brahe och hans olycksbröder serad motståndsrätt. Jfr om Abrahamssons kommentar till landslagen, THANNER, KFA 1954, s. 40 f.

⁵ TORGNY HÖJER, a. a. s. 82. Jfr även THANNERS uppgifter, a. a., om dåtida bok-innehav. LAGERROTH, a. a. s. 425, särskilt s. 443, 451 ff., BROLIN, Hattar och mössor (1953) s. 360.

riktade sig väl mot konungens redskap, men syftade mot monarken. »En ärlig svensk» – där efter revolutionsförsöket den härskande åskådningen utvecklades – följde snarast Locke. Samhällets uppgift vore att skydda individens frihet, äganderätt, välfärd. Konungen var underkastad lagarne, som stiftades av medborgarne. Bryter han mot dem, kan han avsättas.⁶

En ännu starkare betoning av motståndsrätten mötte hos E. Gyllenborg i skriften *En svensks tankar öfver den 22 juni 1756*, ävensom i den under den för tidens kineseri typiska pseudonymen Tai Tsong utgivna *En gyldene spegel* (likaledes tr. 1756). A. L. Leijonhufvud uttryckte i *Enväldets skadeliga påföljder* (Stockholm 1757) samma åsikt.⁷

Praktiskt-politiskt blev det emellertid icke mot en usurperande konungamakt utan mot andra krafter – mössor och ofrälse – som motståndet kom att rikta sig såväl vid den av kungafamiljen och hattarne genomförda ämbetsmannastrejken år 1768 som vid revolutionen år 1772. Man kan här tala om en motståndsrätt för konungen mot en upplösning av de lagliga formerna. Samgåendet mellan konung, hovparti och hattar utgjorde den politiska förutsättningen, men revolutionen mynnade ut i ett nytt fördrag mellan konung och ständer. Ingressen till 1772 års, av Montesquieuska tankegångar starkt präglade RF, uttrycker tydligt legalitetsgrundsatsen – bindande även monarken – och ställer den person utanför lagen, som handlar mot fundamentalagen: »Så hafve vi varit betänkte uppå att så befästa vår frihet, att den ej kunde kränkt blifva af en tilltagsen och för riket ej

⁶ Att även Milton tidigt observerats hos oss framgår av en notis i Whitelockes *Dagbok öfver Dess Ambassade til Sverige åren 1653-1654* (1777), s. 168: W. hade erfarit, att borgmästaren i Köping klandrat parlamentet, som mördat sin konung. Efter kraftiga reprimander av W. anförde emellertid borgmästaren, att han ingalunda uttalat sig på det förgripliga sätt, som påståtts. Han var väl förtrogen med saken och åberopade, att han innehade *Miltons bok till parlamentets försvar* (jfr ovan s. 9). Se även Gustaf Adolf De la Gardies märkliga utredning 1691 om konungamaktens rättsgrund, E. HJÄRNE, *Från Vasatid till frihetstid*, s. 92, o. där anf. litteratur.

⁷ Jfr BROLIN, a. a.

rättsinnad regent eller och af . . . förrädiske medborgare» eller fiender. Konungen skulle bokstavligen följa RF »samt för vår och rikets fiende anse den eller dem, som oss vilja leda att derifrån afvika». Med dessa stadganden hade en möjlighet att hävda en legal motståndsrätt öppnats. Den kom att i rik mån så nyttjas.

Det svenska källmaterialet visar sålunda, att den allmänna spekulationen om samhälls- och härskarfördrag, om lagbundet samhällsskick med en häremot svarande motståndsrätt ägt nära motsvarighet i vår egen utveckling. Dessa läror ägde många företrädare inom vår teoretiska spekulaton.⁸ De ha fått vissa uttryck även i våra stora statsrättsliga urkunder. Med tiden skulle de teoretiska resonemangen emellertid även få än mera praktiskt-politiska resultat. Den gråa teorin skulle därefter komma att motsvaras av blodröd verklighet i två av det gustavianska dramats mest ödesdigra akter – Anjalaförbundet och konungamordet.

Redan före dessa händelser hade de engelska kolonierna under George Washingtons ledning inlett en kamp för frihet och motstånd mot en tyrannisk statsmakt, som med största intresse följdes även i vårt land. Den svenska officerskåren var företräd i de nordamerikanska trupperna,⁹ medan andra i engelsk tjänst kommit i beröring med revolutionen.¹⁰ Litteraturen om den amerikanska revolutionen, förhålligande kampen för rätt och frihet, blev väl känd i vårt land.¹¹ Stridens principiella innebörd blev

⁸ Det må här ock påpekas, att Katarina II:s taktik inför krigsriskan år 1788 att vädja till den svenske konungens undersåtar i stället för till konungen får en annan innebörd mot bakgrunden av den teoretiska motståndsrätten än man allmänt antagit. Det är då ej endast fråga om en provokativ taktik utan om ett djupare motiverat handlande, se ODHNER, Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, 3 (1905), s. 64 ff.

⁹ Se BENSON, A., Sweden and the American revolution (New York 1926); ELOVSON, De svenska officerarna i nordamerikanska frihetskriget (Scandia 1929).

¹⁰ ODELBERG, Viceamiralen Carl Olof Cronstedt (1954).

¹¹ ELOVSON, Raynal och Sverige (Samlaren 1928); se även KRUSIUS-AHRENBORG, a. a. s. 47 f.

noga observerad; amerikanen framställdes som »l'homme juste», »libre». Av Gustaf III år 1781 utfärdade förbud mot införandet av Raynals arbete *Histoire des deux Indes* (1780) torde knappast ha haft åsyftad verkan; den finnes i många exemplar i svenska bibliotek, däribland hos flera av den gustavianska oppositionens ledande män.

För svensk praktisk politik kom det lagbundna statsskicket yttersta problem – motståndsrätten – att ställas med skärpt aktualitet genom Gustaf III:s krig mot Ryssland år 1788. Utgångspunkten för de missnöjdas resonemang var teoretiskt och statsrättsligt densamma som vi nyss funnit ha varit den allmänt godtagna. Konungen hade brutit regeringsformen. Han hade handlat lagstridigt genom att – uppenbarligen – inleda ett anfallskrig, han var icke enligt sitt fördrag med ständerna berättigad därtill. Konungen hade därmed själv ställt sig utanför lagen. Därmed förelåg en rätt till lydnadsvägran. Och denna rätt tillkom icke endast ständerna – som ju i det aktuella ögonblicket icke kunde göra den gällande – utan envar. Regementscheferna för de i Finland förlagda trupperna togo denna rätt i anspråk; de kunde ock motivera detta med plikten att i farans stund söka iakttaga fäderneslandets bästa.

Man kan i det sedan länge föreliggande materialet av politiska brev och agitatoriska skrifter från det ryska krigets år följa den politiska argumentationen efter de nyss tecknade linjerna.¹² Men mot bakgrunden av den allmänna politiska doktrinens utveckling i Europa och i vårt land torde man ock kunna hävda, att den icke endast utgjorde svepskäl för en politik med praktisk målsättning, utan den intellektuellt och moraliskt bärande grunden för ett – olyckligt – handlande, vari även tänkande, ansvarskännande svenska män då kunde deltaga.¹³

¹² Se *Hemliga handlingar* till Gustaf III:s historia; jfr LAGERROTH, *Konung och adel*, s. 79 ff.; *Reflexioner i anledning av arméns förhållande år 1788*, utg. av FRYXELL i *Bidrag till Sveriges historia efter 1772*, s. 165.

¹³ Se även CEDERBERG, *Anjalan liiton historialliset lähteet, Historiallisia tut-*

Vi finna sålunda de gängse tankarna redovisade i den år 1791 tryckta broschyren Politiska samtalet på Maja Lisas kaffe-hus.

Regeringsformen vore ett kontrakt emellan regenten och folket. Den, som icke hade för avsikt att hålla det, vore en be-dragare emot sin kontrahent. Alla kontrakter vore av den natur, att då det brötes å ena sidan, upphörde förbindelsen att gälla å den andra. Uti de händelser eller frågor, där lagen tiger, talar förnuftet och framhåller människans naturliga rätt. Patrioter menade, att då konungen åsidosatt folkets väl och mot RF § 48 börjat krig, ägde officerarne att genom föreställningar hos ko-nungen åtaga sig folkets sak. Motståndsrätten – som härleddes ur allmän naturrätt – innebar nämligen, att makten att hindra grundlagens kullkastande tillhörde »vilken kår som helst, den må vara armén, kollegium, konsistorium eller magistrat eller ock om möjligt vore var och en enskild medborgare», som först vann kännedom om en sådan våda »samt till sådant motstånd istånd-satt».¹⁴

Johan von Engeström¹⁵ – jämte brodern Jakob utan tvivel en av huvudmännen i konspirationen, ehuru sedermera frikänd – har ock i en intressant, ur här aktuell synpunkt icke förut obser-verad handskriften statsrättslig avhandling utvecklat tankar om tyrannmordets berättigande. Utgående från individens rätt till självförsvar hävdade han, att efter den naturliga lagen är folket

kimuksia XIII, 1931; LESCH, Jan Anders Jägerhorn, patriot och världsmedborgare, separatist och emigrant. Skr. utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland CCLXXXVIII (1941).

¹⁴ LAGERROTH, a. a. s. 78, 117, 120. Samma åberopande av såväl regeringsfor-men som allmän naturrätt anförde även författaren av Bref til en riksdagsman i Gefle 1792; usurpation av jura regni vore majestätsbrott, men med samma rätt skulle även monarken dömas. Konungen förklarade sig själv för folkets fiende, när han bröt mot RF. Svärdet finge till sist avgöra. – Tydliga antydningar om att konungen vore en tyrann och erinringar om det berättigade i tyrannmordet möta även, så i Berchs Déclaration d'un Rhéteur contre l'Usurpation d'Auguste, var-med helt visst Gustaf III avsågs.

¹⁵ Se KRUSIUS-AHRENBURG, Johan von Engeström, i SBL.

»den domare, som eger at pröva sine högste embetsmäns förhållande, och att straffa dem efter omständigheterna». Folket ägde omedelbart »taga fulmäktigskapet ifrån dem, de hafva förverkat det», om de »överskrida de af folket dem gifne föreskrifter, eller bryta tvärt emot dem.» Till dessa ämbetsmän hänförde Engeström »Regenter, Kejsare, Konungar, Furstar, Ståthållare, Doger», ävensom riksråd med flera. Det förhöjda straffskydd, som allmänt tillerkändes dylika personer, »liksom mera helige», vore icke grundat i naturens lag, utan ett resultat av förnuftsöverbäganden och däremot svarande avtal. Engeström diskuterade därefter furstemordet. Vissa dylika fann han oberättigade. Så Ravailacs mord av Henrik IV, när denne konung varit en god regent; hans land och hela människoslägtet förlorade vid hans död. Men detsamma hade ej gällt, om Ravailac mördat Ludvig XI. Det kunde »hava händt, at man glömt orätmätigheten af hans gerning och endast fägnat sig at finna folket befriadt ifrån en elak regents våldsamma och straffbara styrelse.» En regent borde nämligen dömas som varje annan medborgare »efter Naturens lag». Detta »är så mycket tydligare, som han i sådana fall icke är att anse såsom regent.» I synnerhet gällde detta vid en regents förgripelser mot enskild äganderätt. Den teknik – domstolsförfarandets – som nyttjats gentemot riksråden, skulle även här tillgripas.¹⁶

von Engeström antydde emellertid redan här tyrannmordets berättigande. Än tydligare blir detta i den fortsatta framställningen. I princip skola även regenter såsom övriga medborgare ställas inför domstol. Detta vore dock ofta icke görligt. »Vanliga domstolar (kunna) icke handtera saken ... Folket har ingen domare över sig, det är sielff lagstiftaren och ... lagskiparen i sine egne angelägenheter. Saken bör derföre överlemnas til folkets eget afgörande, och måste regenten hålla til godo at inför dem bliva stäld til rätta.» – »Allt detta följer tydeligen af naturliga lagens grundsanningar.» Men Engeström åberopade även ett

¹⁶ LINNARSSON, Riksrådens licentiering (1943).

positivrättsligt uttryck härför, tydligen 1772 års RF: »Också hava vi sett, at en regent i den regerings lag, han sielf givit sitt folk, erkänt sig lagbunden deraf och förklarar, det han voro Gud och *Fosterlandet ansvarig för Rikets Styrelse.*» Särskilt åberopade Engeström rättegången mot och domen över Karl I. Avrättningen hade klandrats av många, väckt en rysning av fasa. »Men at undgå en häftigare rysning, då bödelsyxan med orätt swävar över folkets egne huwuden, uthärdar det gerna den swagare rysningen *vid tyrannens dödande.* (Kurs. här!) Ett folk, som plågas af en elak styrelse, är merendels i den olyckliga belägenheten at det *nödgas afhända tyrannen livet.* (Kurs. här!) Det är regentens eget fel.»¹⁷

Det är sålunda tydligt, att Johan von Engeström hyllat tyrannmordets princip och ansett den tillämplig å Gustaf III. Hans program svarar mot – men för vidare ut – den sats i Jakob von Engeströms redan länge observerade författningsutkast från samma tid, enligt vilken Gustaf III – konungen, som icke stode över lagen – genom 1789 års statskupp kränkt konstitutionen och gjort sanktionerna i 1772 års RF mot författningens fiender tillämpliga å sig.¹⁸ Men forskningen har hittills förbisett, att den von Engeströmska kretsen även i teorin förfäktat den motståndsrätt, som Anckarström förverkligade, ej endast sanktionerat en rätt till lydnadsvägran vid olagliga påbud. Att Johan von Engeström i fängelset våren 1792 i sin nådeansökan förklarar sig avsky mord och i synnerhet konungamord¹⁹ är endast ett – yt-

¹⁷ Engeströmska saml. C IV, 1, 40, KB. Avhandlingar uti åtskilliga ämnen af kongl. secretern Joh. von Engeström.

¹⁸ Se STAVENOW, Ur kanslirådet Jacob von Engeströms papper, GHÅ 1911; Jacob von Engeströms förslag till regeringsform och kungamördarnes författningsprogram, Historiska studier tillägnade Harald Hjärne (1908); Tvenne utkast till oppositionsprogram från slutet av Gustaf III:s regering. HT 1908; Bidrag till den gustavianska tidens författningshistoria, UUA 1923. Se även LAGERROTH, Var det von Engeströmska författningsförslaget reaktionärt? StvT 1936.

¹⁹ Tr. av MONTAN, Johan von Engeströms Historiska anteckningar och bref från åren 1771–1805 (1877). Även STIERNSTEDT har låtit sig förledas av Engeströms senare uttalanden, a. a. s. 41.

terst intressant – exempel på de förskjutningar i uttryck – väl knappast i tanke – som sammansvärjningens misslyckande föranlett. Härvid kan man icke fästa avseende.

Med Thomas Paines bok om de mänskliga rättigheterna (*The rights of Man*) – översatt av C. F. Nordenskiöld år 1792 – fick spekulationen om motstånd och tyrannmord ny näring.²⁰ Tyrannmordets idé proklamerades ock, med tydlig syftning på Gustaf III, i Nordenskiölds frihetssång.²¹

Älska kungen, lyda dess blickar,
 Ägnar alla och envar;
 Men ej den krönta bov som skickar
 Sig nedrigt – ej som Folkets Far,
 Aldrig den kung, som mördar, bedrager,
 Vrider i blod en fläckad lager,
 – – –
 Må förrädare evigt nämnas
 Den Tyrannens våld ej hämnas
 Med oförskräckt och manlig hand.

IV

Det vållar sålunda icke någon svårighet att rekonstruera den tankevärld, vari politiskt intresserade svenskar under det gustavianska skedet levde. Det är uppenbart sannolikt, att dessa tankegångar spelat en avsevärd roll vid de händelser, som år 1788

²⁰ Helt visst behärskade denna statsrättsliga åskådning icke hela den svenska opinionen. De praktiska politikerna kring konungen och de män, som buro upp det gustavianska regeringssystemet, stodo i regel främmande för eller fiendliga däremot. Den stora mängden av Sveriges folk hyste alltjämt rojalistiska känslor, vilka icke kunde brytas av statsrättsliga spekulationer – i detta hänseende togo de sammansvurna 1792 fel. Även de mera teoretiskt intresserade kunde finna andra ideal. Kellgren fick sålunda under dessa år en viss förståelse för en fast statsmakt, något som kom honom att övervinna tankarna på motstånd även om konungen usurperade sin makt. Även han tog markant avstånd från konungamördarna, något som tydligen ej var en efterklokhetens gärning. KJELLÉN, a. a. s. 20 ff.; jfr JOSEPHSON, Kellgren och samhället (1942) s. 91 ff. SCHÜCK, Gustavianska bref (1900) s. 490.

²¹ AFZELIUS, Konventvisor och andra politiska dikter från revolutionsåren 1792–1793 (Samlaren 1923) s. 235 ff.

ledde till Anjalaförbundet. Gäller detsamma om konungamordet? Man har hittills i allmänhet förnekat detta.¹

Den omedelbara gärningsmannen har Anckarström funnits vara. Väl kunna vissa skäl anföras för att det fatala skottet avlossats under medverkan av Ribbing, men detta saknar egentlig betydelse för vårt ämne. Anckarström har dömts för konungamordet på grund av eget erkännande och med stöd av en för sin tid gedigen utredning i målet. Det är emellertid tydligt, att uppmärksamheten alltifrån rättegången inriktats på Anckarström under – i vissa fall – avsiktligt fördöljande av övriga sammansvurnas roll. I en del memoarverk föreliggande antydningar om att en än större sammansvärjning föregått mordet, ha synts sakna närmare underlag.² Först en nyligen av den för tidigt bort-

¹ Se t. ex. STAVENOWS bedömning i Jacob von Engeströms förslag till regeringsform och konungamördarnes författningsprogram (Historiska studier tillägnade Harald Hjärne 1908, s. 228 ff.): »Strax efter riksdagen i Gefle mognade tanken att genom ett mord röja konungen ur vägen inom en liten krets av fanatiska doktrinärer och personliga fiender till Gustaf III.» Ledarne för de konstitutionella ansågo sig ej delaktiga »i den avskryvda mordplanen» men ville »blunda för det brott de såg andra villiga att begå.»

² Se t. ex. Statsrådet Joh. Alb. EHRENSTRÖM, Efterlämnade historiska anteckningar, utg. av S. J. Boëthius (1882) I, s. 386 ff. Jfr SCHINKEL-BERGMAN, a. a. s. 2, 3 passim. Vidare kunna härtill fogas följande av LARSON, Sammansvärjningen mot Gustaf III (1959) icke angivna källor: Den kommenderande generalen i Finland, *Georg Henric Jägerhorn af Storby*, berättar följande i sina minnen, tr. Historiallinen Arkisto 8: att han, efter attentatet mot konungen, skyndat från Stockholm till Finland. Anländ till Helsingfors erfor han redan efter en 4 till 5 timmar »en ganska bekymrande underrättelse. En samling af bättre personer, till antalet omkring 50, hade haft i flere dagar sammanträde hos en hette Burtz. Denna samling hade känt dagen och timman då konungen skulle skjutas och torde ej haft mindre föremål och förehavande än i Helsingfors och Sveaborg göra revolution och ärhålla 1721(!) års regeringsform». Jägerhorn redogör vidare för de åtgärder till sammansvärjningens krossande, som han omedelbart vidtog, varvid han utnyttjade nyheterna från Stockholm om konungens förbättrade tillstånd och hotade med de strängaste straff. Bland de angivna femtio personerna nämner Jägerhorn en Reuterholm. Motsvarande uppgifter ha cirkulerat om Rutger Macklean, som stod familjen Ribbing nära, se t. ex. L. WEIBULL i Scandia 1957, s. 216. Jfr WALLER, Rutger Macklean och 1809–10 års riksdag (1953). Se även de möjligen initierade uppgifterna från 1809 hos WIBLING, Opinionser och stämningar i Sverige 1809–1810 (1954) s. 284 f.

gångne forskaren Anders Larson utförd, ej avslutad men posthumt publicerad undersökning³ har visat, hurusom bakom konungamordet troligen låg en förhållandevis vitt utbredd sammansvärjning, med förgreningar inom ej endast adelsoppositionen – i och för sig stor nog – utan även borgerskapet.

Mot denna bakgrund ter det sig särskilt intressant, att uppmärksamheten i så hög grad koncentrerats kring Anckarströms person. Vid en närmare undersökning av händelseförloppet framstår det tydligt, att flera faktorer medverkat härtill. Anckarström har själv under polisutredningen påstått, att han icke hade sammansvurna. Detta uppenbart vilseledande påstående har tydligt tjänat syftet att skydda andra, något som dels kan ha varit uttryck för ett aktningsvärt drag i Anckarströms karaktär, dels ock ha – kanske därjämte – varit föranlett av att Anckarström haft anledning hoppas på stöd åt sina barn,⁴ därest han lyckades skydda sina medsammansvurna, något som ju icke heller kunde ytterligare förvärra hans eget öde. Att de medsammansvurna hade allt intresse av att framställa Anckarström som den ensam agerande, är ju tydligt. Men för vårt ämne mest intressant är, att även regeringen ägde samma intresse, och att det kom att i hög grad påverka den av regeringen dirigerade propagandan, år 1792, liksom den överraskande benådningen av övriga dödsdömda. Det var helt visst mindre farligt för en regim av den sengustavianskas typ därest allenast en, helst en förkommen, individ av personliga motiv utfört den förtvivalde gärningen, än om det framkom, att regeringen stått inför en sammansvärjning med stor utbredning och buren av även ideella motiv. Den danske ministern hade blick härför.⁵ Särskilt gjordes

³ LARSON, Sammansvärjningen mot Gustaf III.

⁴ Se även här uppgifter från 1809 hos WIBLING, a. a. s. 285.

⁵ Jfr den danske ministern Reventlows depesch i chiffer den 18 mars 1792 (DR, TKUA, Sverige): Efter att ha meddelat livläkaren af Acrels pessimistiska uppfattning om konungens nära förestående död, förklarade han: »La Suède sera alors un pais livré à l'ésprit de parti, aux divisions intérieures et si on ne peut prévoir les évènements, on doit s'attendre cependant qu'il peut en arriver

gällande, att konungamördaren av adlig börd varit bondefientlig – en linje, som väl rimmade med de sengustavianska strävandena att vinna politiskt stöd hos de ofrälse stånden, och som i övrigt tog sig uttryck däri, att Anckarström icke före dödsstraffets verkställighet berövades sitt adliga namn. – Till detta lades än ytterligare rykten om att de sammansvurna avsett att utöver konungen mörda ett stort antal personer och upprätta någon form av skräckvälde.

Även om vi numera med större klarhet kunna följa det sengustavianska dramats utveckling före konungamordet, äger det sitt intresse att alltjämt koncentrera uppmärksamheten kring den person, som ställde sig till förfogande för det planerade konungamordet. Vem var Jakob Johan Anckarström?

Ett drag framträder med omedelbar tydlighet. Nästan allt det material till belysning av Anckarströms person, som vi numera äga, stammar från tiden efter det att skottet föll på Operan. Då attentatet politiskt misslyckades, är det uppenbart, att risk föreligger för att omdömena om gärningsmannen präglats därav, liksom Johan von Engeströms uttalanden om tyranmordets berättigande före och efter den 16 mars 1792 äro motstridiga. Man behöver endast erinra om att Adolf Ribbing hörde till dem, vilka den 17 mars kondolerande uppvaktade konungen på slottet!

De *samtida* källorna sönderfalla i tre grupper, nämligen de uppgifter, som lämnats av Gjörwell i brev, de, som lämnats av Anckarströms medsammansvurna samt de, som rymmas i propaganda, från regeringen närstående agenter. De tre grupperna *de tout genre*. C'est sous ce point de vue affligeant, que le Suédois lui même regarde la situation des choses. Les personnes favorisées par le Roi tiennent encore à la vérité extérieurement bonne contenance; ils avouent cependant le danger, que la nouvelle de l'attentat porté à la vie du Roi pourroit dans les provinces devenir le signal de troubles et de soulèvements, avec le mécontentement qui règne dans le pays entier.» – Jfr även C. G. Nordins återgivande av ett samtal med Liljensparre, vari denne betonat den politiska nödvändigheten av att begränsa undersökningarne efter de i mordkomplotten delaktiga, brev t. J. M. af Nordin den 8 april 1792, Sjöholmssaml. RA.

äro sinsemellan olika, men ej helt skilda; Gjörwell har t. ex. tagit upp vissa uppgifter från agitationen.

Vid *Gjörwells skildringar* av Anckarströms karaktär och öden har man sedan länge fäst ett avsevärt avseende. Detta är ju väl förklarligt redan med hänsyn till det gynnsamma eftermäle såsom en den svenska vitterhetens »père noble», den gamle bokvännen vunnit. Man kunde även åberopa, att Gjörwell visste, vad han talade om. Han hade nämligen sedan länge stått den Anckarströmska familjen nära, omfattats av tydligt förtroende och själv uttryckt vänliga känslor för dess medlemmar. Med den äldre Anckarström – överstelöjtnant, genom giftermål ägare till Lindö gods norr om Stockholm och vetenskaplig mångfrestare av ej ringa anseende⁶ – hade Gjörwell kommit i förbindelse, då Anckarström önskade utgiva ett svensk-franskt lexikon, en motsvarighet på vårt språk till la grande Encyclopédie. Den äldre Anckarström hade utsett Gjörwell till en av förmyndarna för sina söner. Förhållandet har ett ej ringa intresse, då just encyclopedisterna, som nyss visats, hyllade en långt gående motståndsrätt. Av verket utkom en del, ett »Real- och Nominal Lexicon».

Kontakten med Jakob Johan hade emellertid med tiden avbrutits och efterträtts av en tydlig motsättning. Det kan ej ligga något förvånande däri, att skulden härför av Gjörwell lades på hans förutvarande myndling. Dennes ekonomiska egoism och orimligt häftiga lynne tillskrevs skulden till brytningen. I konungamordet fick Gjörwell ett sällspott kraftigt belägg för påståendet, att även han tidigare lönats med otack av en mycket brutal person.

Det saknas emellertid ej antydningar om att förhållandet mellan Jakob Johan Anckarström och Gjörwell varit mera komplicerat än vad den äldre mannen gjort gällande. Skuldfrågan är icke fullt så enkel, som antagits.⁷

⁶ Han var sålunda en av de första Vasa-riddarna, en då sällsynt utmärkelse.

⁷ LARSON har ej observerat detta, a. a. s. 96 ff.

Jakob Johan hade icke varit tillfreds med förmyndarens verksamhet. Viktiga punkter i faderns testamente⁸ hade ej uppfyllts. Av ömtålighet har troligen varit, att fadern testamenterat den äldste sonen »den avance, som säkert är att förvänta, af mit ingångne interessentskap med herr assessoren Gjørwell om et Fransyskt och Svenskt Real- och Normal Lexicons utgifwande.» Företaget gav icke Anckarström någon förtjänst utan överfördes med tiden helt å Gjørwell utan att fullbordas.⁹ En än större besvikelse måste ha varit att faderns förordnande ej heller kunde uppfyllas ifråga om ett fideikommiss för Jakob Johan av all den avlinge jord, som fadern förvärvat; främst Lindö gård skulle ha ingått i detta. Förmögenheten ansågs icke medgiva, att detta fideikommiss upprättades under iakttagande jämväl av de yngre brödernas lagliga rätt. Gjørwell synes ha medverkat till fideikommissförordnandets omintetgörande.¹⁰ Slutligen uppkommo även motsättningar mellan Gjørwell och Jakob Johan Anckarström i andra ekonomiska ting, rörande Gjørwell och hans halvsysters familj, varav Anckarströms hustru var medlem. Till sist ägde en öppen brytning rum (år 1786).

Man torde härtill böra lägga en erinran därom, att Gjørwell hörde till Gustaf III:s ivriga försvarare även under de senare och ofta hårt kritiserade regeringsåren. I sin Journal stödde han den kungliga politiken; han kritiserade ock de finska officerarnes handlingssätt. Man kan, om man vill, härtill foga den reflexionen, att Gjørwells verksamhet på detta plan nära sammanföll med ett ekonomiskt beroende av konungen, vars stöd

⁸ Överstelöjtnanten Anckarströms testamente och andra handlingar rörande förmynderskapet i KB, U 53.

⁹ Handlingar rörande lexiconet i KB, U 53. Jfr Gjørwells brev till Fredrik Sparre, HH 32: 1, s. 62.

¹⁰ Jfr Gjørwell t. Lidén den 30 maj 1792, konc. i Gjørwells saml.; Ep. KB: »Den äldste och mäst älskade sonen hade han ock gjort till Fideicommissarius, ehuru det icke heller gick i verkställighet efter hans död.» Se även C. D. Anckarströms brev till Gjørwell i Ep. G. 7: 5, KB.

han vid flere tillfällen åtnjöt under sin ekonomiskt brokiga bokhandlare- och bokförläggareverksamhet.¹¹

I vart fall råder en påtaglig motsats mellan Gjörwells senare kritik och hans – dock mycket tidiga – berömmande omdömen om barnen Anckarström i brev till Jonas Hallenberg år 1777. De betecknades då som några av de bäst artade barn han kände, med hederliga tänkesätt, goda hjärtan. Denna positiva karaktäristik sades även gälla den äldste sonen Jakob Johan, vars goda omdöme Gjörwell prisade.¹² En återglans av tidigare gynn samma tankar synes väl ännu i Gjörwells brev till Lidén den 30 maj 1792,¹³ där konungamördaren beskrives: »Han hade en vacker kroppsställning och ganska väl proportionerade lemmar; hans ansikte hade ädla och behagliga drag, utom när han blef arg; då både mörknade och eldades ögonen grufveliga, hwilka ejjest sågo goda och glada ut, ehuru hans regard merendels alltid war ferm och manlig.»

Men de väsentliga dragen hos Anckarström voro emellertid enligt Gjörwell dåmera hårdhet och grymhet. Detta skulle återgå på fadersarv och tidig uppfostran. För Lidén framhöll Gjörwell sålunda, att faderns lynne varit häftigt.¹⁴ Sina söner hade överstelöjtnanten uppfostrat »på sitt eget sätt, med stor stränghet och tarflighet». Hos Jakob Johan hade tidigt framträtt »hårdhet i sinnet och kärlekslöshet för de lidande», något som uttryckts bland annat i lust att åse pryglig av skolbarn, i fångande av råttor och plågande av bönder. Sistnämnda uppgift sammanföll med påståenden i tryckta smådevisor mot konungamördaren, från vilka uppenbara överdrifter Gjörwell dock var

¹¹ Material härom i KB, Gjörwells samling Ep. G. 7, KB.

¹² Gjörwell t. Hallenberg 15 dec. 1777, anført av AHLUND, Minne av Jonas Hallenberg. Svenska akademiens handlingar 1955 (65), s. 50 ff. Se även Hallenberg t. Gjörwell, 17 febr. 1778, U 53, KB. Jfr Gjörwell t. Lidén den 5 juni 1792, konc. i KB, Gjörwells saml. Ep. G.

¹³ Konc. i KB, Gjörwells saml. Ep. G.

¹⁴ Gjörwell t. Lidén 30 maj 1792, konc. i Gjörwells saml., Ep. G., KB; orig. i UUB.

angelägen att taga visst avstånd. Även under sin militärtjänst hade Jakob Johan visat uppstudsigt och sturskt lynne. Intellectuell förmåga och kunskaper fränkännas honom helt. I reaktion mot det utspridda ryktet, att Anckarström varit i Paris och upplärts i tyranmordets konst påstod Gjörwell samtidigt, att »den olyckliga människan kunde knapt mer än sit Modersmål, och det kunde han en gång icke skrifwa.» Om de statsrättsliga frågorna hade Anckarström icke kunnat hysa någon egen mening: »Andre hade därjämte bibragt honom denna Raisonement, ty sjelf kunde han icke framkläcka syllogismer: konungen har gjort 1772 et Contract med Nationen; detta Contract har han brutet genom et krigs förklarande och en Säkerhets-Acts införande; således bör han såsom en Förbunds-brytare rödjäs utur vägen.» Uppgiften om Anckarströms motiv hade Gjörwell fått av »förste Mannen wid Ransakningen» och han var tydligen angelägen att reducera intrycket därav. Synpunkterna voro farliga.

Den andra gruppen källor utgöres av de *medsammansvurnas uppgifter* om Anckarström. Ej heller dessa äro tillförlitliga ur den synpunkten, att omdömena lämnats efter konungamordet, och till större delen under rannsakingen och domstolsförhandlingarna, då de övriga tilltalade hade intresse av att bidra till att uppmärksamheten särskilt riktades på Anckarström och dennes egna, från de övriga konspiratörernas avvikande motiv. Än en gång må erinras om den motsvarande förskjutning vi kunnat finna i Johan von Engeströms synpunkter på tyranmordet. Ribbing har vidare i senare anteckningar lämnat vissa uppgifter om Anckarström, som uppfattats såsom nedsättande.¹⁵ Han har betecknat honom som en obskyr person.

Det är emellertid tydligt, att det avståndstagande från konungamördaren, som de medsammansvurna sökt göra, icke motsvarats av verkligheten. Med familjen Horn – generalen, greve Fredrik Horns af Åminne – var familjen Anckarström sålunda sedan länge väl bekant. När Jakob Johan och hans förmyndare

¹⁵ TEGNÉR i HT 1892.

bemödade sig om att för hans räkning förvärva en officersbeställning utnyttjades även denna förbindelse. Farbrodern, överstelöjtnanten Carl David Anckarström, meddelade ock Gjørwell, att »jag är väl bekant med herr generalen Horn»,¹⁶ den då ännu varme kungavännen, och bad honom om hjälp till Jakob Johan att genom ackord vinna en tjänst; generalen, som senare blev en av oppositionens ledare, var fader till den blivande konungamördaren Carl Fredrik Horn. Med familjen Ribbing voro förbindelserna likaledes nära. Jakob Johan äktade en fröken von Löwen, Gustafiana Elisabeth. Konungamördaren Ribbings moder Eva Helena var född von Löwen, av samma familj, ehuru en grevlig gren. Bröllopet torde ha ägt rum på den Löwenska egendomen Häringe, som då ägdes av friherre Otto Johan Löwen. Brudens fader hade lämnat svensk tjänst och överflyttat till Ryssland. Även Adolf Ribbing hade tjänstgjort vid livgardet.

Mot denna bakgrund får det uttryck i Ribbings berättelse om Anckarström, som ansetts fatalt, onekligen en annan innebörd, än den i litteraturen vanligen tillmätts. Om epitetet »obskyr person». tages i den mening, det sedan länge har i vårt språk, är det ju pejorativt, nedsättande. För den gustavianska svenska, som stod närmare det levande franska språket, hade ordet emellertid även en annan och mera ursprunglig betydelse, nämligen okänd. Det är tydligen i denna mening, Ribbing använder det. Anckarström var – och detta kunde väl sägas – vid sitt ingripande i rikets öden en för de flesta okänd person.¹⁷ Obskyr var han ej.

¹⁶ C. D. Anckarström t. Gjørwell, den 25 april 1778, U 53. KB.

¹⁷ Fransyskt och svenskt lexicon. Parallèle des langues françoise & suédoise ou dictionnaire françois & suédois, Stockholm 1795. Del 2, art. »obscur». Motsvarande förvanskning kan, enligt vad STIERNSTEDT, a. a. s. 47, påvisat, ske med ett annat dåtida uttryck, som använts om Anckarström, då han betecknats som »rå». Även ifråga om detta ord föreligger nämligen en dubbelbetydelse. »Rå» betecknar för oss ett nedsättande omdöme, som använt om en mördare får en synnerligen mörk färg. »Rå» betydde i 1700-talets svenska även och kanske framför allt en obearbetad produkt, ett uttryck som även nyttjades om individer.

Den tredje gruppen av källor härstammar från *regeringspropagandan*.

Att de kungavänliga kretsarne icke kunde antaga annat än lågt stående motiv för kungamördarnes handlingssätt, är naturligt.¹⁸ C. G. Nordin meddelade sålunda brodern J. M., att de varit köpta.¹⁹ Samma fränstötande drag hos Anckarström, som Gjörwell tecknat, skildras. De framställdes i ofta grovt förvanskad form i den regeringsvänliga propagandan. Att man inom regeringskretsarna var angelägen om att propagandistiskt utnyttja även verskonsten, betygade Nordin i brev till sin broder.²⁰ Leopold kontrasterade, på högsta plan, effektfullt i »Ord till begravningsmusiken» en tyrann »på thronens höjd» mot Gustaf, »den mildaste af alla», som föll »för sveket af en skonad hand», tyrannmotivet framtogs skickligt kungamördaren, samtidigt som konungens påstådda ingripande i Gottlandsprocessen spelades ut. Även enklare poesi kom till nytta:

Ett flertal tryck föreligga, från Stockholm, Gävle, Kalmar och Nyköping, med de mest överdrivna skräckskildringar. Typisk är »Fänge-Wisa då konungamördaren Jakob Johan Anckarström utfördes ifrån Smedjegårds häktet till Galgbacken, at undfå sit wälförtjänta straff den 27 april 1792.»

Du bof förutan like,
som tro och ära kränkt,
och hela Swea Rike
i djupsta qwal försänkt.
Ack hwilket fasligt skott!
Och det som ökar sorgen
Du detta mord begått
just inom sjelwa Borgen.

At under dans och lek,
sin egen Konung mörda,
och med så grufligt swek,
at Nidings-lagern skörda,
Därtill behöfdes en,
som grym i ungdomsåren
i grymhet tilltog se'n
och wilddjur blef med åren.

¹⁸ Till denna grupp av källor bör även föras det negativa omdöme om A., som Samuel Hjelmmer från Hamburg sände Gjörwell, AHLUND, a. a. s. 52.

¹⁹ Brev 22 mars 1792, Sjöholmssaml., RA.

²⁰ C. G. Nordin t. J. M. af Nordin, brev 8 april 1792, Sjöholmssaml., RA. Bland Nordins handlingar i Sjöholmssaml. förvaras flera dylika nidvisor mot Anckarström.

Till dessa båda verser var följande kommentar i prosa knuten:

»Det berättas, at när denne Anckarström studerade i Upsala, brukade han som tidsfördrif at samla ihop afbrutna knifsuddar och andra hwassa saker, dem han fästade i äfwen så många korkar, och bar dem förtäckta emellan fingrarne, då han sedan på gatan träffade någon Bonde eller annan enfaldig människa, hälsade han strax med handtag, och kramade därvid den stackaren så erbarmligen, att bloden sprack ut.

Under den tiden han war Fändric wid Gardet, säges at han hade en häst, som kostat honom 100 Riksdaler. Denna häst blef en gång under ritt istadig, så at han hwarken kunde få honom fram eller tillbaka, hwaröfwer Anckarström blef så förbittrad, at han steg af och sprang in i et bredewid liggande Torp, där han länte sig en knif, och med densamma hackade hästen til döds, hwilken execution påstod mer än en timme.

På Thorsåker fattade (Anckarström) häftig owilja emot en Bonde, som lageligen skulle göra Dagswärke på Herregården. Denne slog och hanterade han så illa, at Bonden omsider skickade en karl i sit ställe på arbete.» Anckarström hade förebrått bonden detta så, att han måst hänvända sig till länsstyrelsen.

Även för utländsk opinion skildrades Anckarström i dessa mörka färger; i propagandan kontrasterades de mot den mörkade konungens ljusa gestalt. Så innehöll den i Hamburg utkommande politiska tidskriften Politisches Journal, som ägnade mycket uppmärksamhet åt svenska angelägenheter, i juli 1792²¹ en skildring av konungamördaren, författad av den i Stockholm verksamme publicisten Barfod,²² där de nyss redovisade tecknen på Anckarströms patologiska drag redovisades. I Uppsala hade han ägnat sig åt de grövsta utsvävningar. Såsom lantbrukare »bewies er gegen die Bauern und Unterthanen ganz den ungestümen, wilden Charakter, der ihn von Jugend aus

²¹ Vol. 2, s. 723 ff.

²² Se Gjörwell t. Lidén den 30 maj 1792, konc. i Gjörwells saml., Ep 7, KB.

schlecht ausgezeichnet hatte». Han hade invecklats i vidriga processer, nödgats lämna militärtjänsten på grund av insubordination m. m. På Gottland hade de rojalistiska bönderna nära nog pryglat ihjäl Anckarström, när han där hållit upproriska tal mot konungen. Konungen hade likväl förordnat om inställande av rättegången mot Anckarström. Själv hade Anckarström anfört allenast personliga hämndmotiv samt en förhoppning om ekonomiska fördelar såsom skäl för mordet.

Med alla uppenbara överdrifter blev emellertid den regerings-trogna, Anckarströmfientliga propagandan allmänt godtagen. Den brittiske ministerns teckning av Anckarström och hans bakgrund anslöt sig sålunda till men förgrovade samtidigt den bild, Gjörwell tecknat och upptog dessutom uppgifter från den allmänna propagandan.²³ Fadern hade behandlat sönerna med sällspord hårdhet, »hardly ever speaking to his sons without threatening them at the same time with the horsewip or the cane. The consequences (not unusual in such cases) was that the young man contracted a habit of harbouring concealed and sullen resentment, and where it was in his power, exercised a severity, similar to that which he had experienced, towards those who where subjected to his authority.» Den ryske ambassadören, greve O. M. Stackelbergs, uppgifter ha gått i samma riktning.²⁴ Hedvig Elisabeth Charlotta har i sin Dagbok för den 29 mars 1792 likaledes tecknat en bild av Anckarström som rå och grym. Hon kunde till denna karaktäristik lägga ytterligare ett drag. Den förfärlige mannen hade troligen föranstaltat en mordbrand, vari hans syster – Sofia Lovisa – omkommit, motivet hade varit en önskan att bli befriad från en medarvinge. Då den åsyftade eldsolyckan inträffat år 1771 och Jakob Johan

²³ Listons despatch den 4 maj 1792, FO 7.3.13, Public Record Office, se LARSON, a. a. s. 96.

²⁴ Ett kort referat hos DONNER, Greve O. M. Stackelbergs diplomatiska verksamhet i Stockholm, Svenska Litteratursällskapet i Finland Skrifter. Historiska studier 4.

då var endast åtta år gammal, torde annan kommentar till uppgiften här icke vara erforderlig!²⁵

Det samtida material, som vi äga till belysning av Jakob Johan Anckarströms person och som kommit att präglå vår bild av denne, består sålunda av omdömen och uppgifter, som lämnats efter dagen för det politiskt misslyckade konungamordet, under trycket av reaktionen mot detta och till ej ringa del i propagandistisk verksamhet. Med nedsättande epitet har man karaktäriserat konungamördaren och effektivt frångått honom krediten av, låt vara mycket diskutabla, idealistiska motiv för hans handlande.

Vål må det förhålla sig så, att omdömena om Anckarström, nästan alla stamma från tiden efter konungamordet. Men utan ledtrådar till en bedömning med ledning av tidigare material äro vi dock icke. Uppgifterna – lämnade efter konungamordet – om att han under sin militärtjänstgöring kommit i strid med sina överordnade kunna i vart fall knappast avse några svårare motsättningar.²⁶ Spår av dylika synas icke föreligga i det arkivaliska materialet. Det mångomtalade uppträde, som skall ha ägt rum vid Lovisa Ulrikas begravning år 1781, kan redan av tidskål icke ha varit avgörande för hans avskedstagande år 1783.²⁷ Då Anckarström vid avskedet erhöå kaptens grad, kan i vart fall någøt allvarligare klander icke ha förelegat. En dylik, förhöjd karaktår gavs åt gardesofficerare med väl vitsordad tjänstgöring. Regementschefen Aminoffs hemställan i Anckarströms fall till konungen²⁸ rymmer varken särskild motivering med hänvisning till förtjänster, men ej heller några negativa omdömen eller försvar för påstådda fel.

Ej heller medgiver det föreliggande materialet, så vitt jag

²⁵ Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 3, s. 444. Jfr STIERNSTEDT, a. a. s. 49.

²⁶ Annan mening synes LARSON hysa, a. a. s. 97.

²⁷ LARSON, a. a. s. 97.

²⁸ Aminoffs skr. t. Gustaf III med förslag betr. J. J. Anckarström i RA, regementschefers skr.

kunnat finna, någon grund för omdömet, att Anckarström varit uppseendeväckande processlysten, en egenskap som skulle kunna tyda på en aggressivitet, parallell med mordgärningen. Väl har Anckarström anfört visst klander mot förmyndarnes redovisning, tvistat om legohjonsförhållande samt om ett av honom till en tid innehaft arrende av Thorsåker.²⁹ Men något onormalt torde icke här föreligga. Vad arrendet beträffar är särskilt att märka, att under 1780-talet sju missväxtår inträffat, som rimligen försatt Anckarström i vissa svårigheter. Ej heller uttrycken härför böra därför förvåna.

Det synes däremot obestridligt, att Anckarström varit utpräglat sparsam.³⁰ Juslén har ock i brev till Porthan från rättegången anfört, att hans klädsel i vissa hänseenden vittnade därom.³¹ Detta drag torde dock kunna sättas i samband med Anckarströms segt fasthållna hopp om att kunna komma i den ekonomiska ställning, att han mäktade tillösa sig fädernegodset Lindö, varvid han synes ha varit varmt fäst och som en gång tillärnats honom såsom fideikommiss. Att ekonomiska kalkyler skulle ha påverkat honom till att begå konungamordet har han väl själv gjort gällande, och så till vida äga dessa detaljer ett intresse. Men anledning saknas icke, som nedan skall visas, att frånkänna dessa uppgifter egentlig betydelse vid ett försök att rekonstruera attentatets motiv. I själva verket torde Anckarström ha år 1792 varit en tämligen burgen man. Bouppteckningen torde knappast vara i detta hänseende helt rättvisande, då Anckarström före och omedelbart efter attentatet synes ha överfört förmögenhet å sina bröder. Sannolikt har han sökt dölja detta inför risken av konfiskation genom att uppgiva sig vara fattig. Någon misslyckad existens var han ingalunda.³²

²⁹ FORSSTRAND avtrycker, ur Stafsundsarkivet, några handlingar om tvisten med jordägaren, Konung och adel, (1914) s. 141 f.

³⁰ Se utförligare LARSON, a. a. s. 97.

³¹ LARSON, a. a. s. 97.

³² Jfr FORSSTRAND, a. a. 140 ff.

Den s. k. Gottlandsprocessens betydelse för dramat är på grund av luckor i det arkivaliska materialet icke lätt att klarlägga. Anckarström och hans dåvarande vän – men sannolikt hustruns älskare och i vart fall senare make, Rundberg – blevo anhållna och åtalade för lasteligt tal mot konungen under en resa sommaren 1790 till ön. Relativt brutala transportmetoder för att genomföra rannsaking på orten samt sannolikt ingripandets hårdhet i förhållande till gärningarna kunna väl ha skapat förbittring hos Anckarström. Rättegången var emellertid vid tiden för attentatet icke avslutad – dom mot Rundberg föll f. ö. först på sommaren 1792.³³ Däremot är det påtagligt, att uppgifterna om att konungen ingripit till Anckarströms hjälp, eller benådat honom,³⁴ icke äro riktiga.

Man torde i vart fall vara föranledd att reducera de många uppgifterna om allvarliga karaktärslyten hos Anckarström till mera begränsade proportioner. Därmed ha förutsättningar skapats för en fri debatt om motiven för hans handlande.

Anckarströms egna uppgifter i saken äro icke enhetliga. Hans första uppgifter inför polismästaren Liljensparre och Svea hovrätt ingo ut på att han handlat ensam och av personliga motiv.³⁵ Sålunda uppgav han, enligt det i överståthållarämbetet förda protokollet den 17 mars 1792,³⁶ att den s. k. Gottlandsprocessen och ett påstått ingripande av konungen till hans nackdel varit bestämmande för honom, varjämte han hoppats, att han för

³³ Rättegångsakten har icke kunnat återfinnas. Svea hovrätts protokoll rymmer vissa uppgifter i saken, utan större intresse. Se protokollen i brottmål för 1792 och 1793 (senast 18 juni) samt Kungl. Maj:t t. Svea Hovrätt den 31 maj 1793, RA. Se även STAVENOW, Anckarströms Gottlandsresa och därav följande högmålsprocess. Studier tillägnade Karl Warburg (1912).

³⁴ Se t. ex. TEGNÉR, Gustaf Mauritz Armfelt 1 (1883), s. 454.

³⁵ Jfr den danske ministern Reventlows rapport 17 mars 1792 (DR, TKUA Sverige, depescher) »L'assassin ... assure jusqu'à présent ne point avoir des complices ne s'être porté au crime. ... que parceque étant dans le besoin, il étoit las de sa vie».

³⁶ Tr. i Kongl. Maj:ts och rikets Swea hofrätts protocoller ... rörande det å ... Gustaf III:dje föröfwade mord (1792) s. 13.

gärningen en gång skulle hedras av »oppositionen» (av Anckarström rättat till »nationen»). Inför hovrätten uppgav Anckarström, att han hoppats genom mordet å monarken för sin enskilda del vinna »lindring i flera utlagor». ³⁷ Först den 19 mars 1792 erkände Anckarström – sedan hans linje genom medhjälparnes häktning och erkännande blivit meningslös – att han haft kontakter med andra. ³⁸

V

Dessa Anckarströms första uppgifter ha ofta anförts till stöd för negativa omdömen om honom, med hänsyn dels till deras eget innehåll, dels ock till Anckarströms svårighet under fortsatta förhör att efter dessa egendomliga linjer motivera mordgärningen. Dessa omständigheter skulle, har det sagts, visa en undermålig intelligens. ¹

Man torde emellertid kunna ifrågasätta, om icke Anckarströms första uppgifter om motiven till attentatet voro bestämda av den förnuftsmässiga taktiken att framställa sig själv som enda handlande för att därmed skydda ännu icke upptäckta delaktiga. Först sedan denna linje visat sig meningslös – väsentligen i följd av omständigheter, varöver Anckarström icke råde – har han fullständigt angivit sina skäl. Därmed äro vi framme vid hans teoretiska motivering av sin handling. Denna skrift kan visserligen framställas som en betydelslös efterrationalisering eller som en mekanisk upprepning av tidens modetankar; man har ock sagt, att denna äger en så förgrovad form, att den snarast vore komprometterande. Men med den här antydda grunden för de ändrade uppgifterna förändras perspektivet. Man får skäl att fråga, om icke de av Anckarström senare anförda motiven voro de för honom verkligt bärande. Att de uppfattats

³⁷ Ibid. s. 12.

³⁸ Liljensparres berättelse från 1797, tr. i Gömdt är icke glömt, s. XII.

¹ Om förhören och Anckarströms uppträdande se även STAF, a. a.

som oroväckande av regeringens män – och även av senare generationer – visas redan därav, att Anckarströms uttalanden i denna del med stor noggrannhet förtigits. G. G. Adlerbeth har ock meddelat, att hovrätten funnit betänkligt att trycka dem.² Först³ i *Lagerroths* Konung och adel (1917) samt i *Krusius-Ahrenbergs* studie över Tyrannmördaren C. F. Ehrensvärd (1947) ha de blivit mera uppmärksammade. Ännu i det år 1835 utgivna första bandet av *Palmblads* Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män – där P. A. S. (Sondén) skrivit en levnadsbeskrivning över Anckarström – var det statsrättsliga partiet uteslutet vid ett eljest utförligt återgivande!⁴

Anckarström återopade i första hand händelserna under det ryska kriget år 1788, då de »nedriga pasquiller ohindradt feck utan minsta tital utkomma om arméen och herrarna», därefter det våld, konungen utövade på sina riksdagsmän och undersåtar! »Hvad kunde det annat än upväcka de starkaste tjänslor hos var och en som ej af egennyttan var tjänslolös . . . Därpå följde en så kallad säkerhetsagt hvilken ändrade alle de punkter i 1772 års regeringsform, som til Hans Maj:st frihet i regeringen

² Förhållandet observerades även av den danske envoyen Reventlow, som om Anckarström uttalade; att han »a conservé un certain courage jusqu'au dernier moment, et telle qu'est la tournure générale des esprits, il sera regardé par beaucoup de personnes . . . comme s'étant sacrifié pour sa patrie». Ministern skaffade sig och insände en kopia av hela texten till Anckarströms skrift. Depesch 28 maj 1792, DRA. Jfr ADLERBETH, *Historiska anteckningar*, utg. av E. Tegnér, 2 (1893) s. 10.

³ CRUSENSTOLPE låter dock i *Morianen*, 4, s. 200 (1917 års uppl.) några meningar inflyta ur detta skriftens parti. Tydligen har även Schinkel-Bergman tagit del av Anckarströms framställning, som i förvanskat skick på några rader återgives, a. a. 2, s. 209, med den ironiska kommentaren »se der et syndaregister på *konungliga* förseelser, hvilket Anckarström uppgjorde och som för honom förvandlade hans egen konung till den gröfsta statsbrottsling, hvilken förtjänat döden.» ALMQVIST – GJÖRVELLS dotterson – har i *Drottningens juvelsmycke* (1834) allenast följt den tryckta versionen av bekännelseskraften; jfr H. OLSSON, *Törnrosadiktaren* (1956) s. 124 f.

⁴ 2, s. 186 ff. Om *Palmblads* lexicon och dess metod och värde se SYLWAN i *Samlaren* 1935 och B. HILDEBRAND, *Handbok i släkt- och personforskning* (1961, s. 145 f.).

kunde vara hinderliga.» Anckarström uppehöll sig utförligt vid den finansiella misshushållningen och skuldsättningen, vid konungens ingripande med populacens stöd i adelns förhandlingar å riddarhuset om extra bevillning och den oriktiga förklaringen att en bifallande majoritet förelegat samt vid de ledande adelsmännens arrestering utan skäl: »Alt detta skedde efter et bland de största fel Konungen kunde göra, stridande mot regeringsformen, som var att börja et krig utom ständers tilstånd. Detta alt kunde ju hos var människa som ägde den minsta tanka och tjänslor för medborgare, frihet och säkerhet, ej annat föda än svåra och ohyggeliga tjänslor mot den som sådant utöfvat. Ännu mer ohygligt, när det kommer från en konungen, hvilken respegteras, vördas och har anseende för nattjons skuld samt af dem underhålles, ty en kung är i sig skelf blott en syndig människa som alla andra, men fått nattjons förtroände at vårda lag, frid och säkerhet, och således tilse at alt går rätt til då natjon ej skälf är tilsammans. Efter dessa utbrott och mina olyckeliga betraktelserr, stelnade mit hjerta för Hans Maj:st, samt deruti stärcktes och ögtes då jag såg mångtusende fålk utgå, slagtas och dö, medborjaren betungad med odrägliga bevilningar och utlagor, fålket förstöras af et pappersmynt, alt detta endast för at få en från tronen kallad ärorik fred. Utlänksa resor gordes och lygsen lika stor om inte större, sedan vi kom i detta olyckeliga tilstånd. Därpå kom en kungörelse om rigsda, endast 3ne vickor för dess börgan, så at valresor skulle ske i största hast.»

Efter denna redogörelse för de faktiska rättskränkningarna ställde Anckarström frågan: »Kan den vara landets konung, som är stånd at bryta den ed han jort för fålket, at hålla, styra och efterleva 1772 års regeringsform, hvilken konungen skelf feck sammansätta, och af natjon antogs utan ändring, som kan borttaga all fålkets säkerhet, nej efter min öfvertygelse är det enligt både andelig och världslig lag, en menedare och våldsgörare, aldrig vår konung, ty sedan konungen gått från sin ed, sit löfte

i det ena så uphör det i det hela så snart är i et förbund, fålkets på samma sätt tillbaka; ty de svurit at om konungen styr efter regeringsformen anser eller antar de honom til sin konung och blifver honom trogen; det står uti en § i regeringsformen, orden ungefär så lydande, den som söcker til at ändra eller kulkasta denna fundamentallag varder ansed som rickets fiende, i anledning där af följer ju at konungen skelf förklarar sig vara rikets och fålkets fiende, då säckerhetsagt upgafs samt styrdes efter den, men ej efter regeringsformen; i följe här af är han deras fiende, och som det åligger et samhälle at försvara hvaran från den eller dem som villa göra våld på sin nästa eller det den äger, då intet rådrum eller tillfälle gifves at fastaga och anklaga, har man rät at afstyra våld med våld.»

Motsvarande ståndpunkt intog Anckarström – med ståndaktighet, förtröstan och värdighet – under de samtal,⁵ som pastorn Adolf Roos förde med honom. Förgäves sökte prästen bringa den dödsdömde till insikt om att han nedsänkt sig under mänskligheten, att han förtjänat den nesligaste död tusende gånger, att varje svenskt hjärta lede af Anckarströms grymma ogärning. Efter spöslitningen förklarade Anckarström, att han befunne sig tämmeligen väl, enär Gud vore nådig och skulle anse honom annorlunda än människor gjorde. Gud dömde efter hjärtat. Kyrkoherden menade förgäves, att Anckarströms hand vore oren och nedsölad av blod, varför även hjärtat vore orent »Nej, swarades, jag gjorde det vist af hjertat; men af et godt och välmenande hjerta.» Kyrkoherden erinrade förgäves om Guds bud att icke dräpa, »naturens lag sade Er detsamma», »sammanlefnadslagen af samma innehåll var Er lika bekant . . . Huru wil Ni således tala om wälmening?» – »Ja, sade Anckarström, nog

⁵ Orig. i Svea hovrätts handlingar i brottmålet, RA. Docenten Stahre förbereder en fullständig edition med stilistisk och språklig kommentar av bekännelsen.

⁶ RA, Handlingar rörande Gustaf III:s mord och mördare, Strödda historiska handlingar v. 41; tidigare i JK:s arkiv. Gjørwell har i brev t. Gustafva Lindahl 10 maj 1792 utförligt redogjort för Roos' uppdrag, SCHÜCK-LEVERTIN, Svenska memoarer och bref 2, s. 64 ff.

såg jag det; men min wälmening var för svenska folket, som jag wille frälsa.» Kyrkoherden anförde här emot konungens förtjänster, hans mildhet och hans ingripande till Anckarströms fördel i den s. k. Gottlandsprocessen. Härutöver anförde kyrkoherden de sedvanliga grunderna mot en individuell motståndsrätt; »det är hwarken Eder eller min sak att ingå uti granskning af hans styrelsegrunder: de äro i det mästa öfwer våra kundskaper. Vi känna ej hans skäl til allt och huru kunna wi då döma om allt?» Konungamordet innebure, att man dömt konungen ohörd, utan att höra parten, utan att förutgå honom den ringaste medborgares rätt, den att få försvara sig. Efter denna motargumentation mot den av Anckarström åberopade bärande statsrättsgrundsatsen skall han enligt kyrkoherdens rapport ha yttrat, att »hela saken faller mig nu annorlunda före än då jag höll på med den: men jag tyckte då den var god och nyttig.» Efter en stund återvände han dock till sin konsekvent fasthållna huvudlinje: »allt missnöjet, hela denna olyckan härleder sig ifrån det olyckliga kriget, som konungen företog. Han hade icke rättighet att börja krig. Det skjedde emot grundlagen. Hwad kunde wara orsaken härtil, hwad annat än Konungens caprice eller lättsinnighet?»

Anckarströms motivering anslöt sig sålunda i flera punkter till den dåtida statsrättsfilosofins klassiska linjer; en påtaglig överensstämmelse råder sålunda med Johan von Engeströms nyss återgivna statsrättsliga traktat. Han utgår från undersåtarnes lagliga rätt till motstånd mot den konung, som bryter det fördrag, som regeringsformen utgör. Närmast anknöt Anckarström denna rätt – för sina landsmäns och sin del – till positiv rättsbildning, 1772 års RF. I det förhållandet, att den skjutne konungen själv utarbetat denna grundlag fann han ytterligare ett argument för att han var bunden av avtalet och ansvarig för dess brytande.

Den närmare grunden för attentatet såg Anckarström i Gustaf III:s inledande av ett anfallskrig. Hans argumentation

innebär i denna del endast en kort sammanfattning av de grunder, som redan officerarne i Finland anfört för Anjalaförbundet m. m. Konungens handlande hade varit klart grundlagsstridigt och dessutom riksskadligt. Anckarströms yttrande kan här sammanställas med – dock i övrigt icke bestyrkta – uppgifter, om att han personligen nära deltagit, åtminstone känslomässigt, i de finska officerarnes öden; så uppgav Ribbing,⁷ att Anckarström följt översten Hästesko till avrättsplatsen. Enligt Nordins dagbok skulle kyrkoherde Roos ha uppgivit, att Anckarström sagt sig ha från krigets början fattat ett bittert hat till konungen, samt att hans »mordbeslut fattades, då överste Hästesko mistade livet.»⁸

Även i den del Anckarström berör de ekonomiskt olyckliga följderna av Gustaf III:s senare politik rörde han sig med för dåtiden välkända tankegångar. Att skydda individens materiella trygghet hörde till samhällets och konungamaktens främsta uppgifter. Ett åsidosättande därav utlöste rätten till motstånd.⁹

Anckarström kunde sålunda säga sig ha täckning för sitt handlande i en dåtida statsrättsåskådning¹⁰ och den i Sverige enligt honom gällande statsrätten, jämförd med de faktiskt före-

⁷ Adolf Ribbings Anteckningar om sammansvärjningen 1792, Kulla Gunnarstorp; TEGNÉR, HT 1892 s. 58 f. Jfr KRUSIUS-AHRENBORG, a. a. s. 23.

⁸ Nordins dagbok 1792, HH 6, s. 273. Bland Anckarströms tidigare regementskamrater var en af Hästeskos svågrar, von Morian. Om Morian se även DANIELSSON-KALMARI, Suomen valtio-ja yhteiskuntaelämä (3:2) s. 290. Jfr även Gjørwells uppgift, att A. begärt kyrkoherden Petrejus till själasörjare, därför att han »fört ut öfverste Hästesko», brev t. Gustafva Lindahl, SCHÜCK-LEVERTIN, Svenska memoarer och bref 2, s. 64.

⁹ Jfr KRUSIUS-AHRENBORG, a. a. s. 28 ff.

¹⁰ Vad det utländska inflytandet beträffar, är det tydligt att Anckarström i vart fall haft stora möjligheter följa encyklopedisternas läror, se ovan s. 28 Vanligen betonas – utan stöd i källorna – Rousseaus inflytande. STAVENOW framhöll redan 1905, att Rousseau lämnat A. inspiration till attentatet. ELKAN har liksom HENNINGS antagit, att förnamnen Jakob Johan givits Anckarström såsom uttryck för Rousseau-beundran. Förnamnen Jakob Johan i denna ordning – Rousseau hette som bekant Jean Jacques – funnos emellertid i familjen Anckarström långt tidigare. Även KRUSIUS-AHRENBORG överdriver Rousseaus betydelse på bekostnad av encyklopedisterna.

liggande omständigheterna. Han behövde icke åberopa mera allmänna grundsatser om tyrannmordet som en i sista hand tvungen nödfallslösning.

Hedvig Elisabeth Charlotta har i sin dagbok för år 1792¹¹ ock bevarat uttalanden av en annan med konspirationen djupt förtrogen person, friherre Thure Bielke, vilka i vart fall i hertiginans återgivande äga motsvarande innebörd: »Helt nyligen har jag hört berättas följande beträffande Bielke,¹² som jag anser förtjäna att omnämnas. Det påstås att han vid riksdagen i Gäfle under ett politiskt samtal med åtskilliga personer, bland hvilka befann sig grefve Hamilton – – – skall hafva yttrat, att han ej ansåg det vara något brott att mörda en dålig konung och att han i trots af alla motsägelser vidhållit detta påstående.»

Till sist åberopade Anckarström det intryck, som den skjutne konungens lagstridiga och olycksbringande handlande måste göra på envar *känslig* människa. Även här rörde han sig med föreställningar, som för dåtiden voro väl kända och icke borde förfela att göra intryck. Känslsamheten – förmågan att taga intryck av andras eller det allmännas olyckor och ingripa till räddning – var en av tidens mest prisade dygder.¹³ Just denna, allmänt hyllade känslsamhet hade – sade Anckarström – förmått honom till det hemska dådet. Anckarströms uttalande om sina motiv möttes därför på denna punkt – effektivt – av motsidan med anklagelsen för exempellös råhet.

Anckarström kan sålunda svårligen fränkännas ideella motiv för sitt handlande. Hans förtrogenhet med tidens gängse statsfilosofiska grundtankar är uppenbar. Hans indignation över den kungliga krigspolitiken och dess följder synes äkta. Någon orsak att ifråga om de bärande motiven för hans handlande göra en

¹¹ Del 3, s. 559.

¹² Bielkes vidhållande av sin tro på konungamordets riktighet framskymtar även i dåvarande kyrkoherden Lehnergs dock säkert färgade referat av samtal å dödsbädden, se KRUSIUS-AHRENBORG, a. a. s. 27, 34; CARLQUIST, Thure Bielke i SBL.

¹³ Jfr även DIXELIUS, *Den unge Järta* (1953) s. 40 ff.

åtskillnad mellan honom och övriga gärningsmän och sympatisörer föreligger icke mera.¹⁴ Att även personliga omständigheter¹⁵ kunnat påverkat Anckarström i hans beslut att utföra konungamordet är ett annat förhållande. Det ligger utanför vår kunskapsmöjlighet att härvid rekonstruera hans olika motiv. Med säkerhet kunna vi dock nu säga, att de män, som efter Gustaf III:s död kommo att inneha regeringsmakten, ägde skäl att framställa Anckarström som en förkommen person och mordet som ett utslag av låga motiv, icke som ett led i en motståndskamp, som kunde anses berättigad enligt tidens bärande statsrättsfilosofi.¹⁶ Man frestas att i en ideell åskådning se grunden till det stora sinneslugn, som Anckarström enligt samstämmiga uppgifter visat under sin sista levnadstid; tillsammans med den kristna tro, som han i likhet med fadern omfattat, har den hjälpt honom till ett fast och värdigt uppträdande, som djupt imponerat på samtiden.

Obestyrkt, men ej uteslutet, är dock, att förbindelser förefunnits mellan vissa av de svenska konspiratorerna och franska

¹⁴ Jfr om Ehrensvärd, KRUSIUS-AHRENBURG, a. a. Betr. Adof Ribbing se TEGNÉR, Ur Adolf Ribbings papper, HT 1892. Horns son hänförde i sin levernebeskrivning (tr. HT 1892, s. 1 ff.) faderns olyckliga öde till inflytande från en förvänd filosofi. Gjørwell såg, i brev till en korrespondent i Hamburg, Klopstock som den huvudsaklige inspiratorn; Gjørwells brevsamling, konc., KB.

¹⁵ I ett hänseende torde, som LARSON, a. a. s. 100, påvisat, emellertid personliga omständigheter ha medverkat till att J. J. Anckarström blev konungens bane-man. Hans äktenskap hade tydligen dåmera misslyckats. Häri kan ha legat en orsak för Anckarström att offra sig personligen för förverkligandet av en plan, som han i övrigt skänkt sitt gillande. I vart fall är detta ett antagande, som samtiden gjort: Buréns dagbok, Depos. 69: 1-3, KB, har för den 15 oktober 1792 en uppgift om att Anckarström funnit ett brev mellan sin hustru och Rundberg, vari de överenskommit om att hon skulle begära skillnad. – Juslén inberättade till Porthan, att hovrättsrådet Oxenstierna trott sig veta, att det Anckarströmska äktenskapet blivit olyckligt på grund av galanterier å ömse sidor. Juslén t. Porthan den 20 april 1792, Helsingfors UB, se LARSON, a. a. s. 97. Jfr även, utöver det av Larson anförda materialet, uppgifterna i SCHÜCK, Den sista gustavianska hofdamen Marianne Ehrenströms minnen (1919) s. 28.

¹⁶ Se särskilt Gjørwell t. Gustafva Lindahl 10 maj 1792, SCHÜCK-LEVERTIN, a. a. 2, s. 62 ff.; ADLERBETH, a. a. 2, s. 9 ff.

revolutionsmän; särskilt utpekades bröderna von Engeström. Med mordet omintetgjordes i vart fall de planer Gustaf III alltjämt må hyst¹⁷ på ett krigiskt ingripande i det franska skeendet. Samtiden antog ofta, att ett direkt samband förelegat.

VI

Anckarströms tyrannmord misslyckades politiskt, men den idévärld där det hört hemma, var ock dödsdömd. Tyrannmordet fördes ur svensk politik och historia. Men detsamma gällde icke motståndsrätt; den fick i stället andra former. Det gustavianska dramats sista akt, 1809 års revolution, dominerades därav. Linjen från 1792 kan här följas fram.

Starkare trådar än man förut anat förbinda de båda kriserna i vår historia med varandra. Redan personuppsättningen visar detta. Det hör nu till de intressanta resultaten av Larsons nyss återopade forskning, att Hans Järta, Pechlins makas syster-son¹ men ock ibland kallad regeringsformens fader, mer än förut kan bindas vid den roll som en av de sammansvurna maskerna på Operamaskeraden, från vilken han så framgångsrikt lyckades inför Liljensparre och senare ljuga sig fri.²

Till de ledande inom stånden och KU hörde, av konungamördarnes krets, i vart fall Ribbings kusin friherre Knut Kurck, hans styvfaders broder Rutger Macklean³ samt Järtas frände

¹⁷ Se O. JÄGERSKIÖLD, *Den svenska utrikespolitikens historia* II: 2, s. 337 ff.; se även E. HJÄRNE, *Svensk Tidskrift* 1929. Jfr ALMA SÖDERHJELM, *Sverige och den franska revolutionen*. Samtida uppgifter hos Gjørwell t. Lidén den 30 maj 1792, Ep. 7, KB.; E. V. Taube t. Axel v. Fersen d.y. den 4 april 1792, Stafsunds arkiv; Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 3, s. 444 ff.

¹ Nils Höjer har, enligt min mening med fog, HT 1910, betonat sambandet mellan Pechlin och Järta, s. 78.

² Hans osannolika, senare berättelse är tr. av BLANCK, Anna Maria Lenngren (1922) s. 119 ff. Jfr HÖJER, a. a. s. 78.

³ Om Mackleans ankomst till riksdagen och hyllningarna för honom se Mörners brev, HT 1938, s. 189.

Gahn. Sambandet observerades ock av samtiden.⁴ Minnet av de dramatiska händelserna, under Gustaf III, varom många varit med, hölls ock i ståndet levande. Så väcktes vid riksdagens början förslag om tryckning av protokollen från 1789 års riksdag, varvid herr Cederstedt motiverade detta därmed, att adeln då ej endast visat »eftergifvenhet emot billiga fordringar» utan ock »oförskräckt motstånd om wäldet försökt bryta de bommar, hwarmed Lagen omgjordat så wäl allmänt som enskilt wäl.»⁵

Revolutionens innebörd präglades ock av de härskande teorierna om konungens ansvar och motståndsrätten. Konungen hade handlat lagstridigt, begått vissa angivna brott, och därmed själv försatt sig ur sitt ämbete. Sådan var konsekvensen t. ex. av Johan von Engeströms nyss anförda tankegångar, och så var sedan länge de konstitutionella strävandenens program i västerlandet. Revolutionen innebar därför icke oundgängligen – som Lagerroth under tillämpning av Kelsenska tankegångar gjort gällande – ett raserande av den äldre rätten och antagandet av ny.⁶ Man kunde se saken så, att endast ett, låt vara det viktigaste, statsämbetet blivit ledigt. Så uttryckte sig Mannerheim⁷ i sitt tal till hertig Karl den 12 maj 1809.⁸ »Olycklige Konung! . . . Du har brutit den Ed, förverkat . . . Din Krona . . . Du har sjelf upplöst de band, hwilka förenade Dig med Dit folk. Wi äre frie ifrån våra, utan att ens behöfwa afsägelsens medverkan.» Rättsgrunden för handlandet var sålunda – nu som år 1792 – konungens lagbrott; att man sedan kunde åberopa färre,

⁴ WIBLING, a. a. s. 284.

⁵ RoAP 1809, s. 14 f. Jfr även hänsyftningarna i 1789 och 1800 i A. G. Silfverstolpes dikt Friheten, 1809.

⁶ Se t. ex. LAGERROTH i StvT 1938. KAJSER har, från något andra utgångspunkter, tidigare kritiserat Lagerroth på denna punkt, StvT 1939, 399 ff.

⁷ Mannerheim har emellertid ock framställt denna konstruktion som betingad av taktiska skäl och klokhetsargument under betonande av statskuppens inkonstitutionella, revolutionära karaktär, se P.M., avtr. senast av FAHLBECK i Festskrift till Arthur Thomson (1961), s. 130 ff.

⁸ RoAP 1809, s. 84 f. Jfr A. G. Mörner t. hustrun 11 maj 1809, HT 1938 s. 191.

eller som David von Schultzenheim yrkade,⁹ flere brott, är ett annat och i detta samband likgiltigt förhållande.

Den regeringsform, som till sist antogs, anknyter i väsentliga delar till 1772 års RF. Av ändringar och tillägg äro ett stort antal föranledda antingen av erfarenheter från den föregående tiden, som man ej mer ville uppleva, eller äro tvärt om uttryck för medgivanden gentemot konungamakten, som man dåmera ansåg befogade; även dessa äro väsentliga. Däremot är det självklart, med hänsyn till dåtida nära kontakter med den allmänna europeiska debatten, att de lösningar, som 1809 valdes, ofta tillkommo efter en förnyad omprövning med ledning av den sedan ett sekel noga följda internationella doktrinen eller efter uppslag från denna eller de ledande ländernas statsskick. Till dylika regler höra, bl. a., buden om konungens oansvarighet, om ministeransvarighet och konselj, samt RF §§ 90 och 103.

Så ha de tidigare statsrättsliga erfarenheterna på många punkter fått prägla RF. *Kajiser* har påvisat,¹⁰ hurusom beskattningsregeln i RF § 57 omedelbart återgår på adelsoppositionens krav vid 1789 års riksdag, ett förhållande av största vikt för RF:s tolkning på denna centrala punkt. Oavsätlighetsregeln i RF § 36 svarar mot ett uppmärksammat beslut vid riksdagen 1786.¹¹ Förbudet mot konungen att utomlands utöva regeringsmakt, skyddet för riksdagen och dess ledamöter, ständermötenas periodicitet, den i § 84 föreskrivna bokstavsensliga tillämpningen av grundlagar,¹² reglerna om Högsta domstolens oavsätlighet och om JO (ständernas egen justitiekansler),¹³ alla dessa ävensom andra centrala bud ha mer eller mindre föranletts av kända episoder under Gustaf III:s regering; på dessa punkter ville

⁹ RoAP 1809, s. 99.

¹⁰ StvT 1939, s. 339 ff.

¹¹ JÄGERSKIÖLD, *Svensk tjänstemannarätt* (1956) I, s. 266 och där anförd litteratur, s. 279 ff.

¹² WESTERBERG, RF § 84 (1954), s. 49 ff.

¹³ Se RoAP s. 115, 495, 556, 572; Jfr JÄGERSKIÖLD, *The Swedish Ombudsman*, *University of Pennsylvania Law Review* 1961, s. 1079.

man binda konungen. Omvänt ha erfarenheterna och väl även den aktuella situationen föranlett, att man på andra punkter böjde sig för de krav, som Gustaf III förfäktat; KU rymde ännu kraftfulla och inflytelserika företrädare för gustaviansk åskådning. Konungens obundenhet av rådsmajoriteten stadfästes, hans 1789 genomdrivna makt att avsätta förtroendeämbetsmän samt att till dem hänföra (riks) statsråd och landshövdingar respekterades, om ock efter tvekan; förslagets betydelse vid tjänstetillsättning inskränktes och konungen erhöll rätt att börja krig. Konungen var i lagstiftningen jämställd med ständerna.

Den uppmärksamme läsaren kan i den riksakt, daterad den 10 maj 1809, varmed ständerna uppsade Gustaf IV Adolf tro och lydnad, ock se ett uttryck för den klassiska fördragskonstruktion, som redan von Engeström och Anckarström åberopat. Ständerna grundade nämligen sitt beslut därpå, »att samfundsbandet emellan Konung och Undersätare, af den förre blifwit oåterkalleligen lossadt, samt Dess Ed och Försäkran sjelfkraft bruten.» (RoAP 1809, 1, s. 248.)

Den rättsliga tankegång, varpå riksakten byggde, var 1809 redan gammal och väl känd. Det är samma rättsliga grund för avsättningen som den, vilken under den ärorika revolutionen i England år 1688 åberopades gentemot Jakob II. Även här preciserade parlamentet konungens brott i en »statute at large». Denna var för den bildade svenska allmänheten välbekant ej minst därigenom, att den var åberopad av De Lolme i hans nyss anförda arbete, där den ock avtryckts.¹⁴

Till den dom över Karl I,¹⁵ som så ingående diskuterades av Johan von Engeström (ovan s. 135) och dess ödesdigra följder för domarne, sedan parlamentet uppsatt konungens son Karl II

¹⁴ Sammanhanget har såvitt jag vet för första gången antytts av KAJSER (StvT 1955 s. 400 ff.) och efter honom nämnts av HECKSCHER i *Civibus et rei publicae*, Festskrift till Georg Andrén (1960), s. 155 f.

¹⁵ Parallellen mellan den orättfärdiga dödsdomen över Karl I och mordet på Gustaf III drogs ej sällan av gustavianerna, se t. ex. Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok 3, s. 468.

på tronen, gå däremot tankarne vid läsningen av de svenska ständernas skäl för att utesluta även den avsatte konungens ättegren från tronföljden: »Rikets wådor (kunde) i en framtid lätteligen förnyas, genom efterkommandes ärfda tänkesätt, samt genom blodsbandet sannolika benägenhet at hämnas hwad som till det allmännas räddning redan skedt eller framdeles företagit warder.»

Liknande iakttagelser kunna ock göras vid läsningen av det av Järta kontrasignerade memorial, med vilket 1809 års regeringsform överlämnades till ständerna. Man hör genljudet av ivriga debatter tjugo år tidigare om 1788 års olagliga krig: skillnaden mellan försvars- och anfallskrig kunde, framhållles det nu, vara mera formell än reell. »Och om Grundlagarne förbjuda en Konung att göra krig, hwad hindrar den krigslystne Monarken att förmå sina grannar till ett fredsbrott?» – »Ingen annan än Arméén, som på gränsen, under flygande fana och kanhända i fiendens åsyn, skulle wälja emellan brott emot Rikets Grundlagar och brott emot den militairiska lydningen, skulle, för att göra walet, alltid under wapen pröfwa krigets laglighet.» Tankarna gå till västra armén år 1809 men särskilt till Anjala. För att undgå dessa risker medgavs konungen nu att leda rikets yttre politik, även makten att börja krig. Armén skulle ej fungera som en kontrollerande motståndsfaktor.¹⁶

På samma sätt som den politiska erfarenheten kommit grundlagens inspiratörer – vilka de nu må hava varit – att på den viktiga punkten om krigsförklaring frångå 1772 års författning sökte de nu undgå en reglering av annat medborgerligt motstånd mot en usurperande konung; den konstruktion, som nyttjats i riksakten, övergavs i RF. I många hänseenden voro förhållandena 1792 och 1809 ock skiljaktiga. 1809 års män hade lyckats, där Pechlin misslyckats. Gustaf IV Adolfs personliga tragedi var icke den blodbesudlade tyrannens, utan närmast

¹⁶ Rikens Höglofl. Ständers Constitutions-Utskotts Memorialer och öfriga Expeditioner wid Riksdagen i Stockholm 1809–1810 (1874) s. 11 f.

den ur många synpunkter aktningvärde, välmenande oförmågans, eller det oskyldiga offrets för hårda konjunkturer, som ej inbjöd till våldshandlingar, utan till ett stilla försvinnande.¹⁷ Och i den kontinentala doktrinen hade motståndsrätten av Kant förnekats, såsom rättslogiskt omöjlig.¹⁸

Lösningen på legalitetens och motståndsrättens problem sökte 1809 års män under förebilder, hämtade från England, 1791 års franska konstitution och dåtida doktrin, i lagreglerade statsrättsinstitut. De tre statsmakterna voro, för att citera ett av memorialets, på A. G. Silfverstolpes kända broschyr återgående, berömda uttryck, satta »till inbördes bewakning, till inbördes återhåll». Strider dem emellan, vilka kunde vara för statsförfattningen upplösande, skulle undgås genom »den mäktigt återhållande kraften af en yttrad nationalvilja». Denna skulle – och här anknyter man till den alltsedan fysiokraternas tid gängse tron på tryckfrihetens betydelse för uppdagande av de givna lagarna för människors samlevnad – utgöra skyddet emot »en blind och orättvis Styrelse».¹⁹ Därigenom skulle man kunna undvika att en styrelse ånyo, som tidigare, skulle kunna rycka till sig enväldet, icke längre bunden av lagar, som ingen medborgerlig anda livade. Framför allt anknöt man till det i England och Frankrike utbildade systemet (jfr även ovan s. 122 om Vattel) enligt vilket konungen vore oansvarig men handlade efter rådgivares upplysning; det hade ju föresvävat även Jakob von Engeström i hans författningsförslag av år 1791 (ovan s. 135). I rådgivarnas plikt till kontrasignationsvägran enligt RF § 38

¹⁷ STEN CARLSSON, Gustaf IV Adolf. En biografi (1946). Jfr den märkliga hänvisningen i KU:s memorial n:o 1 år 1809 till betydelsen för »en ung Monarks sinne» av att höra råd, vilket ock »i en mogen Konungs skulle stadga aktning för sanning och rätt».

¹⁸ Se ovan s. 14. ANDRÉN har som en konjektur nämnt, att Järta kan ha studerat Kant. Då dennes läror 1809 sedan länge voro observerade hos oss, är detta sannolikt, Se StvT 1959 s. 183.

¹⁹ Jag hoppas kunna återkomma till detta ämnet. Här hänvisas till J. A. SEIP, Teorien om det opinionsstyrte Enevelde (1958).

skulle den främsta garantin för laglig styrelse ligga. »Magten att styra tillkommer . . . odelad Konungen, men Hans beslut kunna icke förhastadt fattas, icke bestämmas efter ensidiga underrättelser och råd af dolda personer utan ansvarighet. Han måste i alla mål låta sig upplysas af ett offentligt Stats-Råd» men var ej bunden av majoritetsbeslut i rådet. De ansvariga blevo i stället statsrådets ledamöter. De voro »stälde under ansvarighet icke blott för deras yttrade rådslag, utan äfwen för deras tystnad». De voro underkastade en ytterst sträng ansvarighetslag, som dåtiden liknat vid »stegel och hjul». Dessa medel skulle bryta en möjligen egenmäktig Konungs »wäldsamma lynne». »Han skall åtminstone icke genom Constitutions-widriga beslut blottställa sin magt för en föredragande Embetsmans wägran af den Contrasignation, hwarförutan Hans befallningar icke blifwa gällande».²⁰ Först där kunde frågan om lydnavsvägran uppkomma – liksom i Jakob von Engeströms förslag.

De ansvarige statsråden skulle vidare kontrolleras av ständerna, kunna åtalas enligt konstitutionsutskottets beslut och av ständernas ombudsman, som jämväl kunde inskrida mot domare och ämbetsmän.

Med alla dessa olika trygghetsfaktorer²¹ var konungens roll av tyrann eller martyr utspelad. Den allmänna motståndsrätten mot en usurperande monark – som tagen på allvar kunde leda till blodig tragedi – var upplöst i ett system av balanser och kontrabalanser. Man betonade gång på gång, att härmed garantier borde föreligga; så gjorde lagmannen Blom i KU, så Gustaf Wathier Hamilton och G. A. Silfverstolpe i adeln.²² Än ytterligare skulle möjligheten att ändra grundlag – som nu öppnades

²⁰ Jfr THERMAENIUS, Kontrasignationsinstitutet (Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen XLII, 1955), 22 s. 21, 51.

²¹ Constitutionsutskottets Memorialer, s. 10.

²² Någon domstolarnes lagprövningsrätt var däremot helt säkert ej åsyftad. Jag återkommer i annat samband därtill.

²³ RoAP 1809, s 528 ff.; 545; 551.

– vara en sista säkerhet. Men att motståndsrätten likväl allra ytterst kunde tillgripas, det betonades inom adeln av G. A. Liljehorn den 5 juni:²⁴ »Om i en framtid skulle (i en elak Regents styrelse) inträffa hwad wi söka förebygga, at då, äfwen som skedt, et folk och män måtte finnas, som behjertade af medmänniskors lidande til det rätta weta styra alt.» Tanken går till Anckarströms bekännelseskrift.

Stig Jägerskiöld

SUMMARY

The paper deals with the ideological background to the murder of Gustaf III on March 16, 1792. A survey of Swedish and foreign historical writings shows that the outrage, which was perpetrated by Jakob Johan Anckarström, a Swedish nobleman and former officer, generally has been represented as an act of violence inspired by personal motives and by the desire for revenge of a coarse and depraved man.

A survey of the contemporary European doctrine as to the right of resistance and tyrannicide shows that it was generally accepted that a subject possessed a legal right to resistance and regicide, if the sovereign violated the constitutional privileges of the people. This doctrine was developed with great energy by the French Encyclopedists, whose teachings were widely spread in Europe and well known to educated people in Sweden. It occurs in Swedish writings on constitutional law during the 17th and 18th centuries, which were strongly influenced by Milton, Locke, Montesquieu and Rousseau. The right of resistance to an usurping king was also implied in the Swedish Constitution of 1720, as well as in that of 1772.

It has been generally believed that these theories of constitutional law were of no real importance to the Swedish regicides in 1792 and of no significance whatever to Anckarström, the real culprit. However, a critical re-examination of contemporary sources shows that the commonly accepted unfavourable picture of the man and his character does not appear until after the King's murder, which was

²⁴ RoAP 1809, s. 568.

politically a failure and did lead to the intended change in the régime. Sources from the period before the murder give a different impression of the man. It can also be shown that after the outrage persons in close proximity to the Government gave currency to derogatory rumours about Anckarström and that these were passed on in a crude form in political propaganda.

It is of particular importance that in a document produced in court, Anckarström presented a well-thought-out view of the constitutional position. He maintained that the King's murder was justified since in 1738, in defiance of the Constitution, the King had begun a war of aggression against Russia. For such a war, according to the Constitution of 1772, the consent of the Estates was required and this had not been obtained. This view was shared by a number of Swedish officers who at the beginning of the war had refused to obey orders and had got into touch with the Russian Empress, Catherine II (the Anjala confederation). The countermeasures taken by Gustaf III – the establishment in 1789 of strongly reinforced Royal powers, the sentence of death on Colonel Hästesko, etc. – constituted further violations of the law, which, according to the radical wing of the opposition, would justify the murder of the King. The same view as that maintained by Anckarström had previously been expressed by other members of the opposition, and in a manuscript treatise by Johan von Engeström, written about 1791. It is highly significant that, on the publication in 1792 of the written proceedings in the case against Anckarström and his fellow-conspirators, the part of Anckarström's confession dealing with the constitutional position was purposely excluded. It contained ideas dangerous to the Royal government.

In the subsequent development of Swedish constitutional law the doctrine of the right of resistance and tyrannicide disappears. In Sweden, as in France and other states the statutory responsibilities of the Government are regulated, partly on the English pattern, by the responsibility of its members, who by refusing their signature can bring pressure to bear on a King who might wish to act unconstitutionally. Again, the King is not legally accountable for his actions. However, the theory of the right of resistance also played a part in the great crisis in Sweden's history in 1809, when Gustaf IV Adolf was deposed after the unsuccessful war in which after Russian aggression Finland was lost. The deposition is represented as having a legal basis in the King's unconstitutional actions. The Act of

Deposition is obviously closely connected with the statute by which James II was declared in 1688 to have lost the Crown. The fact that the deposed King's children were also declared to have lost their hereditary right to the throne was probably influenced by the memory of the revenge taken in 1660 on those who had condemned Charles I to death. However, discussion in Sweden as to the right of resistance and tyrannicide was concluded by the events of 1809.